

**И.АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК 81:81271:81 3766:304.2

Сейитбекова Сурмакан Сейитбековна

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЛИНГВОЭТНОМАДАНИЯТ
МЕЙКИНДИГИНДЕГИ ПИКІР АЛМАШУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил таануу кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Кадырбекова Памира Кадырбековна
филология илимдеринин доктору,
профессор

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 202__ -жылдын _____ саат ____ И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И.Раззаков көч., 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду:

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

Джаркинбаева Н.Б.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Маданий аралык коммуникациялардын теориялык жана практикалык маселелери – учурдагы өтө зарыл, таркалган, ар тараптан изилденип, талданып жаткан ири көлөмдөгү илимий объект, көптөгөн окумуштуулардын, түрдүү тармактардын өкүлдөрүнүн көңүл чордонунда турган орчундуу проблемалардын жыйындысы. Маданий аралык маалыматтарды иликтөөгө көптөгөн эмгектер арналган жана алардын жалпы модели түзүлүп, башкы аспектиери жана көрсөткүчтөрү аныкталган [<https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-vsemirnogo-obscheniya-i-ego-funktsionalnoe-naznachenie-v-etnicheskih-i-natsionalnyh-kulturah>].

Бул контексттен алганда биз тандап алган **теманын актуалдуулугун** төмөндөгү факторлор түзөт:

1) Кыргызстандын шартында коом өкүлдөрүнүн маданий аралык маалыматтарга, анын теориясынын негизги түшүнүктөрүнө, категорияларына, талаптарына ээ болуу зарылчылыгы;

2) тилдер жана маданияттар аралык мамилеге барууда толеранттуулуктун жана этномаданий этиканын принциптеринин сакталуусуна жетишүү, улуттун тилдик, тарыхый, социалдык, маданий ж.б. баалуулуктарына сый мамиле жасоого көнүктүрүүнүн керектиги;

3) эл аралык мамилелерде инсандын жекече жүрүм-турумун дүйнөлүк маданий байланыштардын талаптарына ыңгайлаштыруунун маанилүүлүгү;

4) коммуникативдүүлүккө кедергесин тийгизген себептерди аныктай билүүнүн жана эл аралык маданий байланыштардын талаптарынын негизинде аларды алдын алуунун жана жоюунун жолдорун өздөштүрүүнүн орчундуулугу;

5) башка улуттун, улуттардын өкүлдөрү менен байланыш-катышка барууда алардын этноменталдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, туура коммуникативдик жана этикеттик нормаларды таба билүү, колдонуу сыяктуу чен-өлчөмдөрдү эсепке алуу зарылчылыгы.

Ушул жүйөө-себептер биздин изилдөө темабыздын тандалышына жана тиешелүү максат-милдеттерди коюп аткаруубузга негиз болду.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Тема жекече демилге катары тандалып алынды.

Изилдөө максаты жарандык аң-сезимде маданият аралык заманбап пикир алмашууну камсыз кыла турган теориялык-практикалык компетенцияларды калыптандырып, өркүндөтө ала турган илимий-нормативдик маалыматтарды талдап баяндап берүү болуп саналат.

Иште төмөнкүдөй **конкреттүү милдеттер** коюлуп аткарылды:

1) темага тиешелүү адабияттарды иликтеп, алар менен таанышып, зарыл проблемаларды айкындап чыгуу;

2) эл аралык лингвоэтномаданий байланыштар жана пикир алмашуулар маселеси боюнча окумуштуулардын көз караштарына сереп жүргүзүү;

3) эл аралык коммуникациялар теориясынын негизги түшүнүктөрүн, категорияларын мүнөздөп, биздин өлкөнүн шартына жараша иликтөө жүргүзүү;

4) жаштардын аң-сезиминде толеранттуулукка, сый-сыпат мамиле түзүүгө, эл аралык маалымат алмашуу этикетин өздөштүрүүгө болгон кызыгууларды калыптандыруунун жолдорун иштеп чыгуу;

5) жекече жүрүм-турумду дүйнөлүк пикир алмашуу салттарына, эрежелерине ылайык жүргүзүү зарылчылыгын ачыктап берүү;

6) башка улуттардын өкүлдөрү менен баарлашууда эсепке алына турган талаптарды мүнөздөп, негиздеп көрсөтүү;

7) улут аралык пикир алмашуу шартында пайда болчу түрдүү түшүнбөстүктөрдү, «лакунарларды», интерференцияларды алдын алуу ыкмаларын иштеп чыгып сунуштоо;

8) сенсбилизация түшүнүгүнүн чегинде пикир алмашууда түркүн жагымсыз, кооптуу, коркунучтуу кырдаалдарды алдын алуу, болтурбай коюу, же абалдан ийкемдүү чыгып кетүү жолдору менен коомчулукту тааныштыруу;

9) англис, орус сыяктуу дүйнөлүк тилдердин маданият аралык пикир алмашуудагы кызматын көрсөтүү; дүйнө таанымдын кеңейишиндеги эл аралык тилдердин кызматын сыпаттоо;

10) адамдардын аң-сезиминде орток концептосфералардын жаралуу жолдоруна мүнөздөмө берүү;

11) эл аралык ойтутумда маданий, социалдык, психологиялык, тилдик окшоштуктардын калыптануу ыкмаларын сүрөттөп көрсөтүү;

12) дүйнө таанымдагы өзгөрүүлөрдүн түрлөрү, трансформациялануу жолдору, симметриялуу-асимметриялуу көрүнүштөрү жөнүндөгү маалыматтарга маданий аралык коммуникациялар теориясынын алкагында талдоо жүргүзүү;

13) вербалдык эмес маалыматтардын улуттук жана улут аралык көрсөткүчтөрүн талдоо.

Алынган **натыйжалардын илимий жаңылыктары** төмөнкүлөр: 1) пикир алмашуудагы улут аралык окшоштук-айырмачылык көрсөткүчтөрүнүн түрү, чеги, өлчөмдөрү аныкталды; 2) маданият аралык пикир алмашуу шартында улуттук концептосферадагы өзгөрүлүү, трансформациялануу жолдору көрсөтүлдү; 3) орустар менен америкалыктардын лингвомаданиятына кыргыз менталитетинин өңүтүндө сыпаттоо жүргүзүлдү; 4) лингвомаданиятка жана улут аралык пикир алмашууга психологиялык, социологиялык, этикалык-нравалык мүнөздөмө берилди; 5) пикир алмашуудагы тоскоолдуктарды, күтүлбөгөн кырдаалдарды, түшүнбөөчүлүктөрдү, «лакуналарды» болтурбоо жолдору көрсөтүлүп сунушталды; 6) маданият аралык баарлашуудагы вербалдык эмес каражаттардын кызматы жана улуттук бөтөнчөлүктөрү сыпатталды; 7) коммуникативдик стратегиялардын маани-маңызы көрсөтүлүп, сүйлөшүүчүлөрдүн максат-милдеттеринин айкындыгы, буларга жетишүү айла-амалдарынын негиздүүлүгү, натыйжалардын ынанымдуулугу, зарылдыгы пикир алмашуунун өзөгүн түзөрлүгү тастыкталды.

Изилдөө натыйжаларынын практикалык баалуулугу. Иште келтирилген факты-материалдар, талданган принциптер, жоболор, идеялар, окумуштуулардын түрдүү ой-пикирлери, алынган натыйжалар азыр

ЖОЖдордун филология факультеттеринде окулуп жаткан «Маданият аралык пикир алмашуунун негиздери» аттуу дисциплинаны окуп өздөштүрүү үчүн керек болот. Ошондой эле алар «Лингвомаданияттаануу», «Социоллингвистика», «Лингвоконцептология» сыяктуу илимий тармактар боюнча аткарылчу квалификациялык, магистрдик, кандидаттык диссертацияларды даярдоого колдонулат, чет тилдери боюнча мугалимдердин, эл аралык мамилелер боюнча алектенип жүргөн кызматкерлердин да ишине өбөлгө боло алат.

Иште коргоого сунушталган негизги жоболор:

1. Учурда пикир алмашуунун мазмуну, түрлөрү, булактары жана таркалуу каражаттары глобалдуу мүнөзгө өтүп, интенсивдүү өнүгүп жаткан учурда анын жайылуу чектерин, ички бөтөнчөлүктөрүн, өлчөмдөрүн аныктоо кыргыз лингвомаданияты үчүн зарыл маселелердин башатын жарата алат.

2. Маданият аралык пикир алмашуу шартында улуттардын концептосферасында ири бурулаштар, өзгөрүштөр жүрүп жатат. Кыргыздын менталдык дүйнөсү да чоң трансформациялануу, жаңылануу, баюу жолуна чыгып, кенен контекстте талданууну талап кылууда.

3. Кыргызстандыктар англис жана орус тилдүү маалыматтарды активдүүлүк менен өздөштүрүүгө умтулууда. Бул эки тилди үйрөнүп пайдалануунун негизги мотивациясы глобалдуу, көп багыттуу, ар кыл улут өкүлдөрүнүн түрдүү таламдарын канааттандыруу муктаждыгы менен байланыштуу. Ошондуктан англисче, орусча маалыматтардын кыргыз концептосферасына тийген таасирин иликтөө, кыргыз менталитетинин акырындап өнүгүп жатышын сыпаттоо улуттук лингвистикабыздын өзүнчө компоненти боло алат.

4. Эл аралык жана улут аралык пикир алмашуу – көп тармактуу тилдик маданият таануунун (лингвокультурологиянын) орчундуу объектиси. Бул объекттин лингвистикалык, психологиялык, социологиялык, этикалык-нравалык касиеттерин ар тараптан мүнөздөө жалпы теория үчүн да, тил-маданиятты өздөштүрүп колдонуунун практикасы үчүн да баалуу маселе боло алат.

5. Пикир алмашуу инсан аралык, топ аралык (мууну, жынысы, адистиги, диалектиси, улуту, катмары, расасы ж.б. боюнча жиктелген), континент, доор аралык мүнөздө болгондуктан, түркүн кырдаалдарда жүргүзүлгөндүктөн тараптардын ортосунда түшүнбөөчүлүктөр, кызыкчылыктардын кагылышуулары, стереотиптердин интерференциялары, ойго келбеген жагдайлар, тоскоолдуктар учурайт. Буларды алдын алууга, балтурбай коюуга же абалдан чыгууга оңтойлуу айла-амалдар лингвомаданият деңгээлинде иштелип чыгышы керек жана колдонууга сунушталышы зарыл. Бул багытта жыйналган эл аралык тажрыйбаны кыргыз лингвоэтномаданий мейкиндигине таркатылышы келечек үчүн баалуу.

6. Маданий аралык байланыштар вербалдык түрдө гана ишке ашпайт. Мында, айрыкча санариптештирүү шартында, маалыматтарды туюнтуу чексиз көп түрдүү коддордун, копия-көчүрмөлөрдүн, символдордун, сигналдардын,

ымдоо-жаңсоолордун ж.б. семиотикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашат. Булар жалпы адамзаттык жана түрдүүчө чектелген деңгээлдерде, алкактарда колдонулат да, лингвомаданият аспектинде иликтөөгө муктаж.

7. Коммуникативдик стратегиялар тилди пайдалануучулардын деңгээлине, статусуна, пикир алмашуу салтынын ошол учурдагы өнүгүүсүнө, саясий-идеологиялык, социалдык-экономикалык, маданий ж.б. таламдарга жараша, пикир алмашууга катышуучулардын максатты, милдеттерди туура, негиздүү, кынтыксыз аныктоосуна, буларга жетүүнүн жолдорунун ар тараптан аргументтелишине, сүйлөшүү мотивдеринин айкындыгына жана эмоцияны башкара билүүсүнө багынычтуу. Ошол эле учурда улут аралык баарлашуу учурунда тараптар үчүн бири-биринин көнүмүш этикалык эрежелерин бузбоо, толеранттуулукка умтулуу зарылдыгы да маанилүү.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Изилдөө шартында маданий аралык маалымат алмашуу теориясына тиешелүү адабияттар менен таанышып, аларды багыттар, кичи темалар боюнча бөлүштүрүп, жалпы сереп жүргүзүлдү. Бул иштин жүрүшүндө Кыргызстандын лингвоэтномаданият мейкиндигине таасирин тийгизген коммуникациялык таасирлердин түрлөрү, салаалары, натыйжалары белгиленди. Темага тиешелүү факты-материалдар жыйналып, иреттелип, сыпатталып талдоого алынды. Илимий кеңешчинин сунушуна жана көрсөтмөсүнө ылайык иштин планы түзүлүп, баяндамалар даярдалып, макалаларды басып чыгаруу аткарылды. Текстти даярдоо диссертант тарабынан жүргүзүлдү, жалпы редакциялоо кызматы кеңешчиге таандык.

Изилдөөнүн апробациясы. Аталган теманын үстүнөн иштөө 2008-жылдан тартып башталды. Изилдөө материалдары автордун университеттик (9), ЖОЖдор аралык (3), республикалык (1) илимий-практикалык конференцияларда окулган баяндамаларында чагылдырылган жана талкууланган. Иштин бөлүктөрү Ош мамлекеттик университетинин чет тилдер жана маданий аралык маалыматтар кафедрасында үч ирет каралган, коллегалардын сунуштары эсепке алынып, түзөтүүлөр, оңдоолор жүргүзүлгөн.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыялануу толуктугу. Тема боюнча 19 илимий макала басылып чыккан. Алардын ичинен 7 макала Кыргыз Республикасынын аттестациялык комиссиясы сунуштаган РИНЦ системасындагы басылмаларда жарык көргөн. Иштин мазмуну автордун бир окуу куралында берилген.

Иштин көлөмү жана түзүлүшү. Изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Киришүү жалпы кабыл алынган түзүмгө ээ. Биринчи бапта маданий аралык маалыматтар теориясы боюнча идеяларга жана жоболорго сереп берилет.

Экинчи бап, учурда кабыл алынган талаптарга ылайык, маданий аралык маалыматтар теориясынын методологиялык негиздерин, материалдарын жана методдорун баяндоого арналат.

Үчүнчү бапта маданий аралык маалыматтардын глобалдашуу доорунда жүрүп жаткан өзгөрүүсүн, өнүгүүсүн жана боюусунун кыргыз

лингвомаданиятынын көз карашында сыпаттоодон алынган натыйжаларды мүнөздөө ишке ашырылат.

Корутундуда жалпы тыянактар, натыйжалар жана перспективалар баяндалат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, иштин теориялык, практикалык баалуулугу жана коргоого сунушталган жоболору баяндалган, ошондой эле изилдөө материалдарынын апробацияланышы менен жыйынтыктары тууралуу, иштин көлөмү жана түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилген.

«Маданий аралык маалыматтар теориясы боюнча идеяларга жана жоболорго сереп» деген темадагы биринчи бап обзордук мүнөзгө ээ.

1.1.Маданият аралык коммуникациянын теориясы жана өнүгүү башаты. Коммуникация термини латынча калыптанган (*communication* < *com* + *municare* «жалпылаймын, байлаймын, баарлашам») да, азыр адамдардын тил аркылуу өз ара карым-катышка кирүүсүн, ой бөлүшүүсүн, маалымат алмашуусун, баарлашуусун туюнтат. Коммуникацияда тил өтө орчундуу кызмат аткарат. Тил баарлашуунун башкы куралы болуп саналат. Тилдин жардамы менен инсан коом тутумуна кирет, коммуникацияда гана ал социалдык тажрыйбаны, талаптарды, эрежелерди өздөштүрөт. Коммуникация коомду түптөөчү, бириктирүүчү, өстүрүүчү касиетке ээ, коммуникацияда гана, коммуникативдик аракетте гана инсан менен инсандын, инсан менен топтун (үй-бүлөлүк, адистик, этностук ж.б.), улут менен улуттун, доор менен доордун, коомдук катмарлардын өз ара байланышы, алакасы жаралат. Коммуникация глобалдашуу доорунда инсандардын, коллективдердин, этностордун, маданияттардын кескин айырмачылыгын жоюуга, өз ара жакындашуусуна, кызматташуусуна чоң салым кошот.

Маданий аралык коммуникация (МАК) – жалпы коммуникация түшүнүгүнүн өзөккү компоненти. Биз МАКты кыргыз лингвомаданиятынын контекстинде талдоого алуудан башта бул багытта аткарылган көптөгөн изилдөөлөргө кайрылдык, алардагы идеяларды, жоболорду жетекчиликке алдык.

Ишибизге алыскы чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектери чоң таасир тийгизди (В. фон Гумбольдт 1984; Р.Шенк, Л. Бирнбаум, Дж. Мей 1989; P.S. Adler 1974; M.J. Bennet 1993; B. Bryson 1994; H.S. Commager 1950; D. Crystal 1987, 1997; S. Dahl 1999; M. Fettes 2000 T.K. Gable, M. Gable 1998 W.B. Hart 1999; D.S.Hoopes 1980; J.M.Martin, T.K. Nakayama 1999; N. Moss 1991; J. Schumann 1974; C.Storti 1994; D.Tannen 1990; R.L. Weaver 1996; A. Вежицкая 1996; A.Wierbicka 1997; J.W. Zanden 1990 ж.б.). Кийинки параграфтарга аларга өзүнчө мүнөздөмө берилет.

Ошондой эле маданий аралык маалыматтар теориясына Россиянын тилчи-окумуштуулары көп кайрылышат (А. Андреев 1990; С.А. Аристов, И.П. Сусов 1999; А Болдвин 2000; А.Л. Блинов 1996; Т.Д. Венедиктова 1997; В.Г. Гак 2000; Н.Л. Грейдлина 1999; Д.Б. Гудков 2003; П.Н. Донец 2001; Н.И. Жинкин 1982;

Н.Л. Иконникова 1994; И.Э. Клюканов 1998; В.В. Красных 2003; О.А. Леонтович 2007; О.А. Пигалов 1997; С.А. Сухих, В.В. Зеленская 1998; В.П. Фурманова 1994; И.И. Халеева 1989; Н.Л. Шамне 1999; А.Д. Швейцер 1971, 1983 ж.б.). Бул эмгектерде МАКтын жалпы теориясы, принциптери жана түрлөрү иликтенет. Негизги жоболор орус элинин тил маданиятынын алкагында мүнөздөлөт. Айрымдарында англис тилинин Британия жана Америка варианттары салыштырылып сыпаттоого алынат.

Албетте, МАК – макролингвистиканын орчундуу объектиси. Бул багытта постсоветтик шериктеш өлкөлөрдүн лингвисттери тарабынан да кыйла изилдөөлөр жүргүзүлдү. Тил аралык карым-катыш эквиваленттүүлүк, тилдердин жандаштырма типологиясы Кыргызстанда да кыйла өнүккөн (К.К. Юдахин, И.А. Батманов, Б.Ө. Орузбаева, В.Д. Скирдов, А.И. Васильев, Г.С. Зенков, Т.К. Акматов, К.С. Чонбашев, А.А. Бекбалаев, С.Н. Абдуллаев, К.З. Зулпукаров, М.Ж. Тагаев, З.К. Дербишева, А.Н. Сыдыков ж.б.). Тилдик маданият таануу жана МАК жаатында аткарылган изилдөөлөрдүн ичинен биздин иш үчүн бир нече эмгектер өтө баалуу болду (З.К. Дербишева 2003, 2012; К.З. Зулпукаров 2014; У.Д. Камбаралиева 2013а, 2013б; З.К. Караева 2006, 2006, 2007; А.Н. Сыдыков 2011; М.Ж. Тагаев 2017; Э.Т. Төлөкова 2017; Г.А. Мадмарова 2017 ж.б.). Биз бул жерде профессор П.Кадырбекованын изилдөөлөрүнүн жетектөөчү, багыт берүүчү функцияларын өзгөчө бөлүп көрсөтүшүбүз керек (П. Кадырбекова 2006а, 2006б, 2011, 2012, 2013). Бул автор дүйнөлүк лингвистиканын жетишкендиктерине таянып, немис, кыргыз лингвомаданиятынын жалпылыгын жана бөтөнчөлүктөрүн белгилөө менен төмөнкүдөй орчундуу тыянактарды чыгарат:

1. Дүйнөнүн тилдик-концептуалдык сүрөтү элдин маданияты менен, тилди алып жүрүп пайдалануучулардын маданий чөйрөсү менен шартталат.

2. Маданий аралык вербалдык коммуникация бир гана тыбыштык, лексикалык, грамматикалык нормаларды өздөштүрүү менен чектелбейт, пикир алмашууга катышкандардын (коммуниканттардын) прагматикалык максат-милдеттерине этномаданий жактан багынычта жүзөгө ашат.

3. Бардык эле тилдерде кеп аракеттери (актылары) вербалдык пикир алмашуунун негизги бирдиктери болуп саналат. МАКтын чегинде кеп аракеттеринин прагматикасы жалпы маданий өзгөчөлүктөр менен аныкталат.

4. Маданий аралык коммуникативдик жана прагматикалык компетенттүүлүк ийгиликтүү коммуникациянын кепили (залогу) болуп эсептелет. МАК улуттук бөтөнчөлүктөрү өзгөчө экспрессивдүү кеп аракеттеринде (табу, сый-урмат, жекирүү ж.б.) даана ачылат.

5. Дүйнөнүн улуттук-маданий сүрөтү чын дүйнөнү чагылдырып, тилдин башаты жана негизи болот (картина мира первична по отношению к языку).

6. МАКтын пайдубалын универсалдык маданий маанилер түзөт, ансыз маданий аралык маалымат алмашуу жүрбөйт.

7. Учурдагы коомду МАКсыз элестетүүгө болбойт. Себеби глобалдашуу адамзаттын жашоосунун бардык тараптарын камтып алды [Кадырбекова 2012: 387-388].

Ушул жоболор биздин изилдөөбүздүн жалпы мазмуну үчүн жетектөөчү кызмат аткарды (эскертүү: бул иште автордун ойлору оригиналда эмес, биздин котормодо кыргызчаланып берилди).

Кийин басмадан чыккан эмгектердин ичинен биздин иш үчүн бир топ изилдөөлөрдүн материалдары баалуу болду: билингвизм, полилингвизм маселеси боюнча (Еркинбаева 2014; Ахметова, Абдивалиева 2019; Абдуллаев, Дүйшөбекова 2023; Власова, Сабанцева 2023; Дүйшөнбаева 2023; А.Закиров 2023; Хаперская 2023; Сумарокова, Душна 2023 ж.б.), маданий аралык катнаштар боюнча (Апаева 2019; Нишанова 2019; Камбаралиева 2023; Мискичекова 2023; Тагаев 2023; Жусупов 2023; Сабирова, Эрназарова 2014; Ахметжанова, Мирзоева 2017), глобалдашуу доорундагы коммуникациянын бөтөнчөлүктөрү боюнча (Абдимананова 2017; Шакиров 2023; Шайбекова 2014), англис тилинин эл аралык коммуникация учурундагы кызматы тууралуу (Лыу 2019, Шакирова 2023) изилдөөлөрдүн натыйжалары эсепке алынды.

1.2. Эл аралык маданий коммуникацияны изилдөөнүн өз алдынча тармакка айланышы. Антропологдор, саясатчылар жана лингвисттер тил менен маданияттын өз ара байланышын түрдүү аспектиден изилдеп чыгышкан, бирок эл аралык маданий коммуникациянын теориясына Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин гана АКШда тагыраак аныктамалар бериле баштады. Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда көптөгөн өлкөлөрдүн алдында бул дүйнөлүк маанидеги проблеманы кандайча чечүү маселеси турду. Буга чейин Евразиядан алыста жайгашып, четтен байкоочу катары гана карап турган АКШ эми эл аралык мамилелерге активдүү катышууга аргасыз болду. Дал ушул учурларда Маргарет Мид, Рут Бенедикт, Джеффри Горер, Уестон Ла Барр сыяктуу лингвисттер, антропологдор жана коммуникация багытындагы адистер биринчи жолу мамлекеттик деңгээлде чакыртылып, союздаштарынын (СССР жана Кытай) жана каршылаштарынын (Германия жана Япония) улуттук, психологиялык, тилдик өзгөчөлүктөрү талкууга алынган, бул маселелер боюнча адистерден кеңири түшүнүк берүү суралган.

МАКтын теориясынын негиз салуучусу катары өзүн Э.Сепирдин жолун жолдоочусумун деп эсептеген Т.Холлду айтууга болот. Анын 1959-жылы басмадан чыккан «Silent Language» эмгеги МАК багытындагы ири ачылыш болду. Холл бул китебинде коммуникация менен маданияттын өз ара мамиле-катышына эң алгачкылардан түшүнүк берген. Анын 1966-жылы чыккан «The Hidden Dimension» аттуу китебинде түрдүү элдердин мезгил жана мейкиндик түшүнүктөрүнө аныктама берилген [Hall 1966]. Түрдүү ырым-жырымдарга ашыкча ишенүүнү иликтөөгө алган Г.У.Олпорттун, маданий баалуулуктарга аныктама берген Ф.Р.Клакхондун жана Ф.Л.Стродбектин изилдөөлөрү да өзгөчө кызыгууну жаратат. Эл аралык маданий коммуникациянын теоретиктери тарабынан психолог А.Маслоунун (1956) теориялары да кеңири колдонула баштаган, анын теориясынын негизги компоненти болуп адамдын керектөөсүнүн иерархиясы эсептелинет. Биологиялык мүнөздөгү керектөө төмөнкү деңгээлде (базалык) болот да, анын негизинде бара-бара социалдык, чыгармачыл жана эстетикалык керектөөлөр пайда болот жана ал андан ары

өсүп-өнүгүү үстүндө болот. Маслоунун гуманисттик психологиясы адамдын чексиз чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүнө, анын эркин ой жүгүртө алуусуна, жалпы эле психологиялык эркине негизделген.

МАКты изилдөөчүлөр алгач өз алдыларына төмөнкүдөй таза практикалык милдеттерди коюшкан:

1) америкалыктарды чет өлкөлөрдө натыйжалуу иштөөгө даярдоо (бул маселе, айрыкча, Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин курч коюла баштады);

2) чет өлкөлөрдөн келген студенттерге жана стажерлорго АКШда эртерээк жана жеңил көнүп кетүүгө көмөк көрсөтүү;

3) расалар жана улуттар аралык чыр-чатактардын алдын алуу.

1.3. Чет өлкөлөрдөгү маданияттар (улуттар) аралык коммуникацияны изилдөөнүн заманбап ыкмалары. Америка коммуникативистикасындагы түрдүү улуттарды кароонун ар кандай аспектилерин талдоого алуу менен У.Б.Харт изилдөөнүн төмөнкүдөй үч деңгээлин белгилейт: *мономаданий, кроссмаданий жана интермаданий*. Мономаданияттарды изилдөө антропология жана социология областтарына мүнөздүү. Кроссмаданий изилдөөлөрдө эки жана андан көп улуттар салыштырылып анализге алынат, интермаданий изилдөөдө да ушундай эле талдоого алуулар бир улуттун башка улуттарга тийгизген таасирлери менен кошо изилдөөгө алынат. Улуттар аралык өз ара таасир этүүлөрдү изилдөөгө алуу бир тараптуу эмес, ар тараптуу багытта жүргүзүлүүгө тийиш. Башкача айтканда, бир улуттун башка улуттарга тийгизген таасири гана эмес, ал улуттардын өз ара бири-бирине тийгизген оң жана терс таасирлери ар тараптуу талдоого алынат [Hart W.B. 1998].

Азыркы коммуникациялык теорияда МАКты изилдөөгө алуунун 1) коом таануучулук же функционалисттик; 2) интерпретативдик; 3) сынчыл деп аталган үч ыкмасы бар. Бул ыкмалар адам баласынын табиятына, жүрүм-турумуна, акыл-эсине тиешелүү болгон түрдүү фундаменталдык сапаттарга негизделген да, улуттарды жана алардын өз ара байланышын тактоого алууда бири-биринен айырмаланып турат.

Коом таануучулук ыкмасы улуттун психологиялык-социалдык белгилерине негизделет да, изилдөөгө алынган улуттун, элдин жалпы коомдогу ордуна, басып өткөн тарыхый жолуна талдоо жүргүзүлөт. Мында улуттун, мамлекеттин ар кандай тарыхый этаптардагы өзгөчөлүктөрүнө, коомдогу алган ордуна талдоо берилет.

Интерпретативдик ыкмада МАК антропология жана социоллингвистика илимдерине негизделип изилдөөгө алынат, мында улуттар адамдын иш-аракетинин, тарыхый өнүгүүсүнүн негизинде пайда болот деп айтылат.

Сынчыл ыкмада, аты айтып тургандай, улуттардын пайда болуу өзгөчөлүктөрүнө, алардын саясий жана экономикалык кубаттуулуктарына сын көз менен анализ жасалат. Мында ар бир улуттун коңушулаш жашаган элдерге жана улуттарга тийгизген оң жана терс таасирлерине баа берилет [Nakayama, Martin 1999:31].

Кийинки учурларда эл аралык маданий коммуникациянын теориясында төмөнкүдөй жаңы багыттар пайда боло баштады:

а) ааламдашуу мезгилиндеги коммуникация;

б) интернет, улуттар жана мамлекеттер аралык массалык коммуникация;

в) электрондук китепчелер, каражаттар жана байланыштар;

г) массалык «маалымат согуштары», оң нерсени тескери, терс көрүнүштү оң жакка айландырып жиберүү татаал деле жумуш болбой калды. Тилекке каршы, адамдар жандуу кепке эмес интернет булактарына көбүрөөк ишенише башташты;

д) диний кызматкерлер маалымат алуу жана маалымат таратуу (маалымат технологиясы) боюнча бузуку диний агымдарды жаратып, натыйжада, террорчулук жайылып бара жатат.

1.4. Орус окумуштууларынын маданият аралык коммуникацияга карата пикирлери жана изилдөөлөрү. Россияда АКШдан айырмаланып лингвистикалык коммуникативдүүлүк кечирээк изилдене баштаган. Орус МАКсы тил менен улуттун ажырагыс тыгыз карым-катышынын байланышында изилдөөгө алынган. Чындыгында, улуттун биринчи белгиси – анын тили, дүйнөдө өңү-түсү, салт-санаасы окшош улуттар абдан эле көп, кандай гана байыркы жана улуу эл болбосун тилин жоготкондон кийин ал өз алдынча улут болуудан калат [Телия 1996: 228-230; Маслова 1997: 39-40]. Россияда бул багытта бир нече кичи илимий тармактар пайда болду.

Лингвоөлкөтаануу (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, Г.Д.Томахин ж.б.). Лингвоөлкөтаануучулук изилдөө улут жана эл тууралуу маалымат алууда чоң мааниге ээ жана ал улут менен анын тилинин ажырагыс байланышын чагылдырат.

Этнолингвистикада (А.С.Герд, М.М.Копыленко, В.В.Красных, Н.И.Толстой ж.б.) тил, аны алып жүргөн этнос жана социоллингвистика менен байланышта изилденет. Н.И.Толстойдун ою боюнча, тил улуттук маданиятка, психологияга жана элдик оозеки чыгармачылыкка гана эмес, элдик маданияттын, этиканын, каада-салттын, улуттук менталитеттин калыптанышында да чоң роль ойнойт. Ал этнолингвистиканын төмөнкүдөй эки аныктамасын бөлүп карайт: 1) элдин улуттук маданиятын, каада-салтын, жашоого болгон көз караштарын изилдеген лингвистиканын бөлүгү, ал улуттун тилин гана эмес, элдик-психологиялык, мифологиялык, диний өзгөчөлүктөрүн да изилдөөгө алат; 2) «комплексүү дисциплинада» улуттун тилдик өзгөчөлүктөрү, салт-санаасы, ырым-жырымдары, табигый кубулуштарга болгон мамилелери, дин тутуусу комплексүү изилдөөгө алынат [Толстой 1997: 315].

Лингвомаданият таануу (В.Н.Телия, В.И.Хайруллин, В.В.Воробьев, В.А.Маслова, В.В.Красных, М.А.Кулинич ж.б.). В.Н.Телия лингвомаданият таанууга элдин улуттук өзгөчөлүктөрүн ачып берген этнолингвистиканын бир бөлүгү катары аныктама берет [Телия 1996: 217].

В.А.Маслова [2001: 36-37] лингвомаданият таануунун төмөнкүдөй предметтерин бөлүп көрсөтөт: 1) эквивалентсиз лексика жана лакуналар; 2) мифтешкен тилдик бирдиктер: архетиптер жана мифтик түшүнүктөр, каада-

салттардын, ырым-жырымдардын, элдик ишенимдердин берилиши; 3) тилдин паремиологиялык фонду; 4) тилдин фразеологиялык фонду; 5) эталондор, стереотиптер жана символдор; 6) метафоралар жана тилдик көркөм каражаттар; 7) тилдин стилистикалык бөтөнчөлүктөрү; 8) кептик өзгөчөлүктөр; 9) кептик этикет. Бул окумуштуу жаштыгында Кыргызстанда эмгектенген жана кыргызча мисалдарды көп келтирет.

Жогоруда аталган бардык лингвистикалык тармактар орус тилинин улуттук-спецификалык бөтөнчөлүктөрүн изилдөөгө багытталган. Ошентсе да, бул тилдик изилдөөлөр эки же андан ашык тилдерди салыштырып талдоого алууда баа жеткис мааниге ээ. МАКты окумуштуулар психолингвистиканын (А.А. Леонтьев, А.А. Залевская, Н.Н. Горелов, К.Ф. Седов ж.б.), социолингвистиканын (А.Д. Швейцер, В.И. Карасик, Н.Б. Мечковская, В.П. Конецкая ж.б.) жана этнопсихолингвистиканын (Т.М. Дридзе) призмасынан изилдөөгө алышкан. Тилдин түшүндүрүү жана түшүнүү механизмдерине В.З. Демьянков, Г.И. Богин, А.А. Залевская, В.В. Знаков сыяктуу окумуштуулар токтолушса, дүйнөдөгү тилдердин улуттук-спецификалык бөтөнчөлүктөрүн Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева, С.А. Арутюнов, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, Н.Д. Арутюнова ж.б. талдоого алышып, тил менен улуттук өзүн өзү таануудагы байланыш-катышын Н.Д. Арутюнова, Н.В. Уфимцева, В.Г. Гак ж.б. изилдешкен.

Россиялык изилдөөчүлөр Батыштын тилчи-лингвисттери кайрылбаган *тилдик инсан* (Ю.Н. Караулов, Г.И. Богин, Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, Г.И. Берестнев ж.б.), *концепт жана концептосфера* категорияларына (Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, В.И. Карасик, В.П. Нерознак ж.б.) да ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Россиянын коммуникациялык теориясынын чегиндеги кептик мамиле-катышка (А.Е. Войскунский, В.В. Богданов, О.Л. Каменская, Е.Ф. Тарасов ж.б.), аң-сезим менен коммуникациянын өз ара мамилесине (И.А. Зимняя, Б. Гаспаров, В.В. Красных, В.Я. Шабес ж.б.), жеке адамдын коммуникативдик өзгөчөлүктөрүнө (Т.Г. Винокур, И.П. Сусов ж.б.) арналган маселелер да четте калбай изилдөөгө алынган. Коммуникативдик процессти С.А. Сухих, В.В. Зеленская, коммуникативдик стратегияны Е.В. Ключев, вербалдык эмес коммуникацияны И.Н. Горелов, В.Ф. Енгальцев, компьютердик коммуникацияны Б.Ю. Городецкий, жогорку деңгээлдеги маданий аңгемелешүүнү Н.И. Форманская иликтенишкен. Кийинки жылдары дискурстун типтерин, категорияларын жана структураларын талдоого алган изилдөөлөр (В.Б. Касевич, В.И. Карасик, В.Б. Кашкин, М.Л. Макаров ж.б.) өзгөчө кызыгууну жаратууда.

1.5. Маданияттар аралык коммуникациянын механизмдери. Коммуникация процессинде төмөнкүдөй иш-аракеттер жүрөт: сенсордук стимулдар башталып, угуучуларга маалымат берилет; алынган маалыматтар иштелип чыгат; сөз же башка белгилер менен жооп кайтарылат да маалымат берүүчүлөр менен маалымат алуучулардын ортосунда байланыш-катыш

түзүлөт. Бул механизмдер универсалдуу болуу менен мамиленин түрлөрүнө карата ар кандайча татаалдыкка жараша өзгөрүүгө ээ болуп турат.

Е.Чайка эки тилди мыкты билүүнүн натыйжасын когнитивдүү ийкемдүүлүк деп атайт жана анын көрсөткүчтөрү төмөнкүлөр болуп эсептелет: 1) индивидге буга чейин тааныш эмес кубулушту, көрүнүштү кабыл алууга болгон даярдык; 2) башкалардын өз кызыкчылыгын таңуулоосуна баш ийбөө, өз элинин кызыкчылыгын коргоо; 3) башка улуттун, мамлекеттин өкүлүнүн пикирине түшүнүүчүлүк менен мамиле жасоо; 4) башкалардын туура эмес пикирлерин жана көз караштарын, катачылыктарын аргументтүү жүйөөлөр менен далилдей алуу; 5) стереотиптерден качууга болгон жөндөм.

Инсан башка улуттун өкүлү менен карым-катышка барууда кээде айта турган сөздөрүн, маектешинин оюн болжолдоп табат, өз катачылыктарынан сабак алат.

1.6. Өзгөрүлмөлүү маданияттар аралык коммуникациялар жана алардын системалык курамдык бөлүктөрү. Маданияттар аралык коммуникациянын курамдык бөлүктөрү динамикалуу, ар кандай факторлордун натыйжасында алар өзгөрүп турат жана коммуникациянын мүнөзүнө чоң таасир этип эсте турат. Эл аралык жагдайга ылайык МАК төмөнкүдөй өзгөрүүлөргө ээ болот:

1.Коммуникациянын катышуучулары: 1) маалыматты берүүчү же алуучу; 2) лингвомаданиятты алып жүрүүчү же ага ээ эмес адам; 3) индивидуум, чакан топ, чоң аудитория, бүтүндөй бир улут; 4) ар бир коммуникант-индивидуумдун социалдык-психологиялык тиби; 5) коммуниканттардын өз-өзүнчө идентификациясынын мүнөзү.

2.Коммуниканттардын ортосундагы өз ара мамиле: 1) өз ара тааныш болуунун белгилери; 2) туугандык мамилелер; 3) улуттук, жекече баалуулуктардын, өзгөчөлүктөрдүн комплекстеринин өз ара катышы; 4) ассиметриялардын даражасы.

3.МАКка карата болгон мамиле: 1) өзүн МАКка тиешелүүмүн же тиешелүү эмесмин деп сезүү; 2) эл аралык мамилелердин тажрыйбасы; 3) МАКка катышуунун мотиви; 4) эл аралык байланыштардын интенсивдүүлүгү; 5) коммуникативдик, лингвисттик жана маданий компетенциялардын деңгээли.

4.МАКтын формалары: 1) түздөн түз же кыйыр түрдөгү мамиле; 2) мамилеге тике катышуу же четтен байкоо.

5.МАКтын каналдары: 1) үн; 2) мимика; 3) кол кыймылы, жаңсоо; 4) жыт; 5) көрүү; 6) даам сезүү.

6.Коммуникативдик иш-аракеттердин түрлөрү: 1) сүйлөө; 2) угуу; 3) окуу; 4) жазуу; 5) которуу; 6) кат алмашуу ж.б.

7.МАКтын каражаттары: 1) тилдик-маданий код; 2) каналдар; 3) коммуникативдик стратегиялар; 4) жооп берүүнүн болушу же болбошу.

8.Контексттер: 1) орду; 2) убактысы; 3) мамиле-катыштын чөйрөсү; 4) коммуникативдик жолтоолуктар, тоскоолдуктар.

9.Маалыматтын мазмунун параметрлери: 1) тематика; 2) маалыматтын көлөмү; 3) кептин стили, нормасы жана жанры.

Булар МАКтын компоненттери жана динамикасын камсыз кылуучу каражаттары.

1.7 Маданияттар аралык коммуникациядагы коддордун колдонулушу. Код түшүнүгү коммуникация теориясындагы негизги маселелерден. Ички коддордун (ой жүгүртүүнүн тили) жана сырткы коддордун (вербалдык жана вербалдык эмес мамиле) жардамы менен бир сигналдык системадан башка системага өтүүнү тилдик кодировкалоо деп түшүнөбүз.

Ички кептин механизмдери универсалдык-предметтик код менен карым катышта. Адамдын эске сактоосунда анын турмуштук тажрыйбалары, тилдик жана практикалык билимдери сакталып турат, мезгилдин өтүшү менен бул маалыматтар байыйт жана кеңейет [Линг.энц.словарь 1990: 233].

Сырткы код катары вербалдык белгилер, паралингвистикалык каражаттар, жаңсоо, мимика, пантомимика (дененин тили), проксемика (физикалык дистанция), социалдык дистанция, кийим, такесика (дененин денеге тийиши) ж.б. кызмат кылат. Б.С. Ерасов (1997:445) маданий коддорго архитектураны, интерьер дизайнын, артефакттарды, графикалык символикаларды, искусствонун түрлөрүн (ыр, бий, парад, карнавал ж.б.), жытты, гүлдү, даам сезүүнү (сагыз чайноо, тамеки чегүү), температуранын таасирин, косметиканы, сигналдарды, ал тургай тынч убакытты да киргизген.

1.8 Маданияттар аралык компетенция. МАКка натыйжалуу катышуу үчүн инсандын кандай жөндөмдөргө ээ болушун аныктоо үчүн маданияттар аралык компетенция түшүнүгүн кеңири жана ар тараптуу карап чыгуу максатка ылайыктуу. Ал тилдик, коммуникативдик жана маданий компетенциялардан турат жана алар өз белгилерин жана өзгөчөлүктөрүн сактап калуу менен бир бүтүндүктү түзүп турат. Бул компетенцияларды ажыратып кароо - шарттуу гана түшүнүк. Компетенттүүлүк - алынган билимдердин жана тажрыйбалардын суммасы эмес, ал алдын ала максаттарды туура коё билүү, коммуникативдик кырдаалга адекваттуу баа берүү, вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарды туура жана натыйжалуу колдонуу, коммуниканттын ой-максатын баамдоо жана ошого жараша ага мамиле жасоо.

Тилдик компетенция түшүнүгү алгачкы жолу Н.Хомский тарабынан киргизилип, окумуштуу аны генеративдик грамматиканын негизинде иштеп чыккан. Ал тилдик компетенцияны “тилдик интуиция”, “тилдик билим”, “тилдик жөндөм” катары карап, тилдик эрежелердин абстракттык системасына ээ болуу деп түшүнгөн. Тилдик компетенция өз ичине фонологиялык, синтаксистик жана семантикалык компоненттерди камтыйт. Ю.Манфред буларга кошумча грамматикалык компетенцияны кошууну сунуштайт [1987:198], бул компетенция сүйлөөчүнүн жана угуучунун ар бир грамматикалык каражаттарды туура колдонулушун жана түшүнүшүн көзөмөлдөйт. Г.И.Богин [1980:7-11] аталган тилдик компетенциялардан тышкары орфографиянын, тилдик функциялардын, стилдин, текстти туура түшүнө билүүнүн орду жана мааниси тууралуу сөз кылат. Тилдик компетенция ар тараптуу лингвистикалык жөндөмдөрдү талап кылган көп аспектилүү кубулуш деп эсептелинет.

П. Рорлих тилдик талдоонун үч деңгээлин: ички инсандык, инсандар аралык жана синтетикалык мамиле-катышты камтыган эл аралык мамиле-байланыштын 1 жадыбалда берилген моделин сунуш кылган

Жадыбал №1

Белгилер-мүнөздөмөлөр	Белгилер-мүнөздөмөлөр	Процесстер
Ички инсандык	Когнитивдик-перцептуалдык	Психологиялык
Инсандар аралык	Интерпретациялык	Коммуникативдик
Синтетикалык	Системалык	Адаптациялык

1.9. Түшүнүү эл аралык коммуникациянын максаты катары. Адам баласынын эң кымбат каалоолоорунун бири – башкаларга түшүнүктүү болуу, башкалар мени туура түшүнсө экен дегендик. Анын себептери өтө ар түрдүү: сүйүү, өзүн жогору көрүү, жок эле дегенде өзүн эл катары сезүү; илимий, экономикалык жана социалдык кызыкчылыктар; санат-насыят, тарбия, үйрөтүү, билим берүү иштери ж.б. Бирок да булардын бардыгындагы негизги максат – маалымат, билим жана кабарды башкаларга мүмкүн болушунча толугураак жеткирүү.

Кепти түшүнүү проблемасы менен психологдор, философтор, тилчилер, коммуникация, компьютердик лингвистика багытындагы адистер алектенүүдө. Көпчүлүк лингвопсихология проблемасын изилдөөчүлөр табигый, тубаса тилдеги кептин так эместиги жана түрдүү маанилерди билдирүүсү, так логикалык структурага ээ эместиги, үн-сөзсүз макул болуусу, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн примитивдүүлүгү сыяктуу кемчиликтерин белгилешет. “Тил ойду кайрадан “кийиндирет”, - деп жазат Л. Витгенштейн. Адамдын кийген кийиминен анын семиз-арыктыгын, боюнун узундугун гана билебиз. Сыртынан карап адамдын кандайлыгын, оюнда эмне бар экендигин билүү мүмкүн эмес (“мал аласы сыртында, адам аласы ичинде”). Ошол сыяктуу эле кеп ойдун сырткы кабыгы, анын маани-маңызына, айтылган максатына сүнгүп кирүү керек. Ушул себептүү да окуучуларга жана студенттерге уксаң да, окусаң да, жазсаң да, ой жүгүртүп өздөштүр, маанисине жет, болбосо тоту куш деле эч нерсени түшүнбөй адамдын айтканын кайталай берет деп дайыма айтып келебиз. Бирок С.А.Сухих менен В.В.Зеленская [1998:52] берилген маалыматтын 30% гана түшүнүлөт, калганы коммуникация процессинде жоготууга учурайт деп жыйынтык чыгарышат. Эгер бул маалыматка ишене турган болсок, тилдердин ар түрдүүлүгүнө жана ал жердеги чыңалган абалга байланыштуу мамлекеттер ортосундагы мамиледе жоготуу жана түшүнбөө мындан да көп болушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, түшүнүү салыштырмалуу мүнөзгө ээ. Түшүнүүнүн бир уюлунда (полюс) толук түшүнбөө турса, экинчи уюлунда толук түшүнүү турат. Бир жагынан алар бирин экинчиси четке какса, экинчи жагынан алар бири экинчисисиз жашай албайт. Алар бири-бирин тануу, четке кагуу менен бири-бирине сиңишип кетет жана өзүн өзү өнүктүрүүнүн, маалыматтык баюунун булагы болуп калат.

“Маданий аралык маалыматтар теориясын изилдөөнүн методологиялык негиздери, материалдары жана методдору” деген 2-бапта

маданий аралык маалыматтар теориясын изилдөөнүн методдорун жана методологиялык негиздерин аныктоо максаты коюлган.

2.1. «Иштин материалдары: объектиси, предмети жана методдору» бөлүмүндө изилдөөнүн объектиси жана предмети так аныкталган. **Изилдөөнүн объектиси** - МАКтын негизги түшүнүктөрү, алардын формалары, түрлөрү, колдонулуу чөйрөлөрү, базалык механизмдери, каражаттары жана катышуучулары, ошондой эле МАК каражаттарындагы вербалдык жана вербалдык эмес мыйзам ченемдүүлүктөр, кубулуштар, факты-материалдар.

Изилдөөнүн предмети – эл, улут, инсан аралык мамилелердеги түрдүү жагдай-шарттарда колдонулуп ишке ашырылып жаткан коммуникативдик эрежелер, талаптар, мисалдар, алардагы алгылыктуу тажрыйбалар, мамлекет башчылары, саясатчылар жана алардын котормочуларынын эл аралык байланыш-катыштардагы кызматтык иш-аракеттери, пикир алмашуунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү жана нормалары.

Иштин жүрүшүндө биз бир нече ык-методдорго кайрылып, алардын жардамы менен изилдөө жүргүздүк: 1) эмпирикалык методдор: байкоо, иреттөө, системага салуу, топтоштуруу, чечмелөө, тилден тилге которуу, саноо, сурамжылоо, эксперттер менен талкуулоо ж.б. 2) жалпы теориялык методдор: анализ, синтез, индукция, дедукция, сыпаттоо, салыштыруу, аналогия, моделдештирүү, жалпылоо ж.б.

2.2. “Коммуникация, маданият жана тил” бөлүмүндө коммуникация, тил менен маданияттын өз ара катышын аныктоо жана талдоо жүргүзүлдү. Индивидуумдардын иш-аракетин максатка жараша багыттоо жана координациялоо менен маданият “аң-сезимди жамааттык программага салуучу” катары кызмат кылат [Dahl 1998]. МАК теориясынын классиги Э. Холл маданиятты, негизинен, коммуникация, ал эми коммуникацияны маданият деп аныктайт [Hall 1959: 169].

Коммуникациянын жардамы менен төмөнкүдөй иш-аракеттер тейленет: 1) индивидуумдун өзүн өзү таануусу жана таанытуусу; 2) индивидуумдун коом менен болгон байланыш-катышы; 3) инсандардын иш-аракеттеринин ич ара макулдашуусу; 4) социалдык топтордун коомчулук менен болгон байланыш-катышы; 5) индивиддердин, алардын топторунун жана улуттардын ортосундагы тажрыйба, маалымат алмашуу.

Турмуштук тажрыйба, тарбия, билим, акыл-насаат жана ар кандай маалымат тил аркылуу муундан муунга, элден элге өтүп турат. Табигый (тубаса) тил менен маданияттын байланышы төмөнкүдөй маселелерди чечет: 1) тил жаратылыштагы (табигый жана адам аркылуу жаратылган) объектилерге ат, маалымат жана баа берет, аларды классификациялайт; 2) объектилердин, кубулуштардын ар кандай белгилерин, алардын өз ара катышын ачат жана аныктайт; 3) адамдын чөйрөгө, жашоо шарттарына көнүшүнө көмөктөшөт; 4) адамдын иш-аракеттеринин уюштурулушуна жана координацияланышына өбөлгө түзөт; 5) башкалардан өзүнө психологиялык жана моралдык жардам, кеңеш, сунуштарды алат.

Г.Р. Уивер эки түрдүү маданияттын байланыш-катышын айсбергдердин жолугушуусуна салыштырат. Дал ушул “суу астындагы” коммуниканттар, тааныш эмес маалыматтар бири-бири менен кагылышат. Бул саясат айдыңындагы жолугушууларга жана сүйлөшүүлөргө абдан мүнөздүү. Ар бир улуттун жана мамлекеттин тарыхый-социалдык өнүгүүсүндө, саясий көз караштарында, улуттук менталитеттеринде жана психологиялык, моралдык-материалдык кызыкчылыктарында өзгөчөлүктөр бар. Андан тышкары сүйлөшүүгө баргандардын коммуниканттарына айткыс купуя сырлары, мамлекеттик же жеке кызыкчылыктар да арбын. Сүйлөшүүнүн темасы катары коюлган маселелер айсбергдин көрүнүп турган кичинекей гана бөлүгү.

МАКтын дагы бир кызыктуу теориясы анын үч катмарлуулугунда, пияз сыяктуу улам бир катмарын ачкан сайын кийинкиси ачыла берет, ал үч катмарды төмөнкүчө кароого болот: 1) көрүү, угуу, сезимдери менен менен дароо байкалган тышкы катмар; 2) норма-ченемдерге, баалуулуктарга байкоо жүргүзгөн ортоңку катмар; 3) ички катмар – ички дүйнө, ишенимдер, менталитет, акыл-сезим ж.б. Аталган үч ракурс биригип келип түрдүү маданияттардын биргелешип аракетке келишине өбөлгө түзөт.

А.А. Леонтьев улуттук-маданий тилдик спецификаны аныктоочу факторлорду төмөнкүчө бөлүштүрөт:

1. Маданий традициялар менен байланышкан факторлор: мамиле-катыш актыларына уруксат берүү же аларга тыюу салуу; универсалдык мамиле актыларынын этикеттик мүнөздөмөсү, алардын социалдык-символикалык өзгөчөлүктөрү; тилдик, тексттик стереотиптердин номенклатурасы жана функциясы; тексттерди түзүү жана даярларын түшүнө билүү.

2. Социалдык кырдаал жана мамиле-катыштын социалдык функциясы менен байланышкан факторлор, функционалдык тил жана этикеттик формалар.

3. Психикалык процесстер жана иш-аракеттин ар кандай түрлөрү менен байланышкан факторлор, кептик иш-аракеттин психоллингвистикалык уюштурулушу.

4. Тилдин спецификасы менен аныкталган факторлор [Леонтьев 1997:191-192].

Коммуникациянын катышуучуларын, анын стратегияларын, маалымат берүүнүн жолдорун жана шарттарын дал биз сөз кылып жаткан байланыш-катыштын маданияты аныктайт. Эл аралык мамилелерде ар бир элдин буга чейин байкалбаган улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрү ачык көрүнөт.

2.3. Орус жана америкалык лингвомаданияттарга кыргызча менталдуулуктун негизинде салыштырма анализ. Инсандын тилдик маданияты жана жөндөмү анын кызматына, айлана-чөйрөсүнө жараша өмүр бою өсүп-өнүгүп отурат. Ар бир улуттун, элдин менталитеттик өзгөчөлүктөрү бар. Орустардын жана америкалыктардын бири-бирин түшүнүүсүнө жана өз ара мамилесине талдоо жүргүзүү үчүн адегенде алар жашаган мамлекеттердин адам цивилизациясындагы иерархиялык ордуна терең анализ жүргүзүү зарыл. Туура эмес саясат жүргүзүүнүн натыйжасында бир эл экинчисин душман катары көрүүдө, а чындыгында карапайым элге уруш-жаңжалдын кереги жок.

Союз мезгилинде бүт дүйнөдө коммунизм орнойт, империализм чирип бара жаткан капитализм деп алардын кыжырына тийчүбүз. Азыр социализм, капитализм деген түшүнүк, социалисттик лагерь, Варшава келишими, бири-бирине карама-каршы турган согуштук уюмдар жок. Мына ошондуктан да АКШ башында турган НАТОнун дүйнөгө жайылып бара жатышы эч кандай түшүнүксүз.

Россиялыктар үчүн Чыгыш жана Батыш түшүнүгү, негизинен, географиялык түшүнүк менен дал келет, ал эми америкалыктар бул түшүнүктөргө башкача мамиле жасашат, башкача айтканда, өз мамлекетинин аймагында же андан сыртта экендигине карап аталган аймактарга түшүндүрмө беришет. АКШда Чыгыш – Мэн штатынан Мэриленд штатына чейинки мамлекеттин түндүк-чыгыш бөлүгү, америкалыктар үчүн чыгыш жээктер Нью-Йорк, Бостон, Филадельфия, Вашингтон шаарлары менен ассоциацияланат, себеби өнүгүү ушул тараптардан башталган. Бул багыттар боюнча андан ары жыла турган болсок, Европа Чыгышта жайланышып калган болот. Демек, Батыш америкалыктар үчүн аскалуу тоолордун, Тынч океандын түштүк-батыш штаттары, бул аймактар ковбойлор, индеецтер, либерализм, эркин ойлоочулук ж.б. менен ассоциацияланат.

Жогоруда айтылгандардан улам Америка маданиятын Европа маданияты деп айтуу туура эмес болор эле. Ал жерде жергиликтүүлөрдүн, африкалыктардын жана көчүп барган европалыктардын маданияттарынын өз үлүшү бар жана бул маданияттар мезгил өткөн сайын аралашып, өз алдынча өнүгүүгө ээ болгон.

Россия географиялык жана тарыхый таасирлерден улам Батышка да Чыгышка да тиешелүү болуп калган. Өз мезгилинде Н.А.Бердяев “Россия христиандык Чыгыш жана эки жүз жыл ичинде Батыштын таасири тийүү менен алардын маданиятын ассимиляциялап алган. Чыгыштын жана Батыштын көз караштары бири-бирин толуктайт жана ошол эле учурда кээде бири экинчисине карама-каршы да келип калат” деп жазган [Бердяев 1990а: 8].

Россия менен АКШдагы дагы бир окшоштук – англис жана орус тилдеринин улуттар ортосундагы тил катары колдонулушу. Ал тургай, Кыргызстан сыяктуу республикаларда орус тили расмий тилдин статусун алган. В. фон Гумбольдт “Тил улуттардын түзүлүшү үчүн негизги шарт болгону менен улут өз тили үчүн кам көрөт, аны башкарат жана ошол эле мезгилде тил улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктайт, түрдүү улуттардын ортосундагы мамиле-катыштын каражаты катары кызмат кылат”, -деп жазган [Гумбольдт 1985: 363]. Америка Кошмо Штаттарындагы англис тили, Россиядагы гана эмес жалпы КМШдагы орус тили дал ушундай кызматты аткарат, мына ошондуктан орус тили мурдагы союздук республикалар ортосундагы орток тил деп да аталат. Россияда жүз отуздан ашык ири жана майда тилдер сакталып калган жана алардын биротоло жок болуп кетпеши үчүн азыркы учурда бардык зарыл шарттар түзүлүүдө. АКШда болсо майда тилдер англис тили тарабынан жутулуп, улам жок болуу процессин башынан өткөрүүдө жана эл аралык мамилелердин күчөшү менен англис тили дүйнө жүзүнө кеңири жайылтылууда.

Орус тили менен англис тилдеринин окшоштук факторлоруна: 1) географиялык абалдарынын уникалдуулугу; 2) бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн санынын көптүгү; 3) дүйнөлүк таасирдүүлүгү; 4) көп улуттардын колдонушу; 5) доминаттык абалдары; 6) улуттарды жана элдерди консолидациялоодогу ролу; 7) маалыматтын күчтүү булагы болушу ж.б. кирет.

2.4. Англис тилинин америкалык вариантын эл аралык мамилелердин каражаты катары колдонуу. Көптөгөн публикацияларга, талкууларга жана талаш-тартыштарга карабастан англис тилинин америкалык вариантынын эл аралык мамилелердеги орду азыркыга чейин толук аныктала элек. Лингвopsихологдор англис тилин америкалык жана англиялык деп эки вариантка бөлүп кароо менен гана чектелбестен, америкалыктар менен англиялыктардын да айырмачылыктарына өз-өзүнчө баа беришет, түрдүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет жасашат. Башка аймактык өзгөчөлүктөргө көңүл деле бурулбайт, себеби Австралия, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка жана башка англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттер менен болгон байланышкатыш дээрлик жок. Мектептерде, кесиптик орто билим берүүчү окуу жайларында жана жогорку окуу жайларында британиялык жана америкалык маданияттардын, англис тилинин америкалык жана англиялык варианттарынын өзгөчөлүктөрү ачык ажыратылып окулбайт. Негизги көңүл эл аралык мамилелердин тили болгон “базалык англис тилине” (basic English) бурулат. Демек, бул учурда каалайбызбы, каалабайбызбы англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттердин (Австралия, Канада, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка ж.б.) тилдик-улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулбай калат. Бирок да, эл аралык социомаданий байланыштар тууралуу сөз болгондо мамлекеттердин тилдик-маданий бөтөнчөлүктөрүн айтпай коюуга болбойт.

Кийинки учурларда Россияга жана орус тили аркылуу КМШ мамлекеттерине зарыл эместигине карабай англис тилиндеги сөздөр арбын кирип кетти: 1) өзүн өзү актабаган өздөштүрүлгөн сөздөр: *блэк-аут, секьюрити, риэлтер, брокер, маклер, компромисс, конфронтация* ж.б. 2) айтууга жана жазууга татаал болгон рекламалык жана башка аталыштар: *Хербал Эссенсиз, Риал Трансхайер* ж.б. 3) мурда баарыбызга тааныш болгон сөздөргө англис тилиндеги сөздөрдүн зордоп чапташтырылышы: *Сити-Экспресс, Презент-салон* ж.б. 4) таш боорлукту, күч колдонууну, зордукчулукту, татаал тагдырларды, залимдикти, мистикалык жана башка терс көрүнүштөрдү көрсөткөн америкалык фильмдердин жаштарга тийгизген терс таасирлери, алардагы жаргон жана вульгаризм сөздөрдүн алардын лексикондоруна кирип кетип жатышы.

Компьютердик программалар Америка Кошмо Штаттарынан келип жаткандыктан аны колдонуучулар англис тилине ыңгайлашууга же бул жумуштан биротоло баш тартууга мажбур болушат.

2.5. Тилдик инсан маданияттар аралык коммуникацияда. Инсан - лингвомаданияттын натыйжасы жана анын алып жүрүүчүсү. Тилдик инсан түшүнүгү. Коммуникативдик процесстин борбордук звеносу болуп тилдик инсан эсептелет. Тил – адамдын ички рухунун организми, анын

жашыруун сырларын ачуунун каражаты [Гумбольдт 1985: 364-365], адамдын ички дүйнөсүнүн терезеси [Mead 1988]. Демек, тилди изилдөө тилдик инсандын ички дүйнөсүн түшүнүүгө, элдин руху менен таанышууга, жакындашууга, МАК процессиндеги айырмачылыктар жараткан тоскоолдуктарды жеңүүнүн жолдорун табууга мүмкүнчүлүк түзөт жана эл аралык мамилелерде бири-бирин мыкты түшүнүүгө жол ачылат. МАК компетенциясы дегенде дүйнө элдеринин тилдик жана улуттук баалуулуктары, тилдик типтердин жана алардын ортосундагы айырмачылыктар тууралуу түшүнүктөргө ээ болуудагы коммуниканттардын өзгөчө улуттук-спецификалык тибин жана жөндөмдөрүн түшүнөбүз.

МАКтагы тилдик инсандардын түрдүү белгилерин жана сапаттарын төмөнкүчө формулировкалоого болот:

1. Инсан тилдик коммуникацияда өз улутунун менталдык өзгөчөлүктөрүнө, тилдик баалуулуктарына таянат.

2. Коммуниканттык иш-аракеттердин мүнөзү кандайдыр деңгээлде улуттук-маданий белгилер жана өзгөчөлүктөр, индивидуумдун билими, маданияттуулугу, акыл жана тилдик деңгээли менен аныкталат.

3. Инсан айлана-чөйрөнү, деги эле бүткүл сырткы дүйнөнү тил аркылуу тааныйт, тил аркылуу билим алат жана тил аркылуу башкаларга тарбия, билим берет.

4. Жогоруда аталган бардык факторлор эл аралык коммуникацияда тилдик каражаттарды (тезаурус, мамиле-катыштын вербалдык эмес формалары, коммуникативдик стратегиялар, ар кандай тилдик каражаттар ж.б.) туура жана өз орду менен колдонууга оң таасирин тийгизет.

5. Тилдик инсан – өзүнчө бир дүйнө, байкоочу жана баамдоочу, кандайдыр деңгээлде психолог жана сынчы. Ал аңгемелешүү мезгилинде коммуникантына ачык билдирбегени менен ага баа берет, анын түрдүү өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын баамдап билет жана ошого жараша аны менен мамиле жасоого аракет жасайт.

6. Башка улуттун, мамлекеттин өкүлдөрү менен байланыш-катышка барууда каалайбызбы-каалабайбызбы тилдик, улуттук менталдык, психологиялык, этикалык жана башка айырмачылыктар, керек болсо, айрым карама-каршылыктар пайда болот, ал эми бул тоскоолдуктарды жеңип өтүү оңой жумуш эмес.

7. Тилдик инсан жогоруда аталган тоскоолдуктардан улам жаралган жагымсыз жагдайларды өз убагында байкоого жана андай абалдан ийкемдүү чыгып кетүү жөндөмүнө ээ болууга тийиш.

8. Коммуниканттардын бири-бирин түшүнүүгө, “алтын ортолукту” табууга болгон аракеттери өз ара тил табышууга алып келет. Ар кимдин гана эмес ар бир улуттун, мамлекеттин өз кызыкчылыктары бар, бирок өз ара келишимдерге жана макулдашууларга барууда эч бир тарапка зыян келбөөгө тийиш.

МАКта тилдик инсандардын өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүдөй көз караштардан баа берүүгө болот: 1) жамааттык жана жекече өзгөчөлүктөр; 2) универсалдуулук жана улуттук өзгөчөлүктөр 3) психофизиологиялык

мүнөздөмө; 4) социалдык теги; 5) улуттук менталитет; 6) лингвокогнитивдик өзгөчөлүктөр жана ыкмалар; 7) эне тилди жана чет тилди билүү деңгээли; 8) дүйнөгө болгон көз карашы; 9) саясий көз карашы; 10) коомдо алган орду, 11) иш кагаздарын жазуу, толтуруу сабаттуулугу.

2.6. Тилдик инсандын концептосферасы. Концепт лингвомаданияттын таяныч элементи катары. Д.С. Лихачев тарабынан лингвистикага киргизилген “концепт” түшүнүгү “адамдын аң-сезиминдеги маданият каймагы”, көз караштардын, билимдердин, ассоциациялардын, бир нерсеге күйүп-жануунун, чын дилден чыккан сөздөрдүн топтому [Степанов 1997: 45]. Бул түшүнүк МАКка анализ берүүдөгү негизги маселелердин катары болуп эсептелет. Адамзаттын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги бөлүктөрүнөн болгон концептилер менталитеттерди жана ошондой эле маданий, тилдик, улуттук өзгөчөлүктөрдү жана доминанттарды салыштырууда башкы элементтер катары колдонулат [Степанов 1997:41].

Тилдин базалык жана негизги элементтери катары чыгуу менен концептилер кайсыл бир лингвомаданияттын өкүлдөрүнүн тилдик-психологиялык өзгөчөлүктөрүн, тилдин баалуу жана актуалдуу принциптерин бириктирип талдоого алууга мүмкүнчүлүк берет. Айрым бир тилдик инсандын жана лингвомаданияттын концептуалдык мейкиндиги жалпысынан келип концептосфераны уюштурат, ал эми анын негизги милдеттеринин жана кызматтарынын бири – жаңы маани, түшүнүк, тилдик бирдик жаратуу. МАКтын позициясынан алганда концептосфераны эки багытта кароого болот: “ичтен” болгон көз караш, башкача айтканда, концептосферага кайсыл бир элдин улуттук-маданий спецификасынын ачыкка чыгышы, аныкталышы катары анализ жасоо жана “сырттан” болгон пикир, көз караш, демек, түрдүү социалдык топтордун өкүлдөрүнүн ички дүйнөсүнө кирүүгө болгон аракет. Түрдүү тилдердин өкүлдөрүнүн тилдик деңгээлдеринин идеосфераларын жана ошондой эле улуттук өзгөчөлүктөрдү айкалыштыруу, аларды өз ара байланыштыруу жана салыштыруу жалпы дүйнө элдеринин өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө, аларга ар тараптуу баа берүүгө мүмкүнчүлүк жаратат.

Лакунардык концептилер. Башка тилдерде эквиваленти болбогон концептилер лингвисттердин чоң кызыгуусун жаратат. Мындай тилдик бирдиктер улуттук-спецификалык мүнөзгө ээ болуу менен улуттук менталитеттин өзгөчөлүктөрүн, жарандардын дүйнөгө болгон көз карашын билдирет. Бир тилдеги айрым сөздөрдүн кайсыл бир тилде толук дал келген эквиваленти болбой калышы толук мүмкүн. Мисалы, кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн орус тилинде бир сөздүү эквиваленттери жок. Кыргызча *тыртайып, талпайып, болпоюп* деген сөздөр орусчага ири көлөмдөгү чечмелөөлөр аркылуу гана которулат. Биз орусча сөздөргө көп кайрылабыз. Мисалы, дене түзүлүштү билдирген *здоровый* “дени сак” деген сөздү көп колдонобуз, *албеттүү, олбурлуу, москоол* сөздөрүн эстегибиз келбейт. Дайыма *фундамент* деп айтабыз, ал эми жер бетине чейинки казылган чуңкурга куюлган бетон *жерпай*, дубалга чейинкиси *пайдубал* деп аталат. Тилибиз жарды эмес, анын атоо потенциалын көтөрүү – өтө зарыл милдет.

Маданият аралык коммуникациядагы концептилердин ар түрдүүлүгү.

МАКтын концептилеринин ар түрдүүлүгүнүнүн шартында инсан элдин духун, ой жүгүртүүсүнүн спецификасын, дүйнөнү кабыл алуусунун мүнөзүн чагылдыруучу эне тилдин концептосферасынын жардамы менен башка тилдеги маанилерди түшүнүүгө аракет жасайт. Түрдүү тилдердеги оозеки, жазма кептердеги, ал тилдердеги тексттердеги түшүнбөстүктөрдүн натыйжасында элдердин, саясатчылардын, ал тургай мамлекет башчыларынын бири-бирин түшүнбөстүгү келип чыгат.

Эл аралык мамилелердеги коммуниканттардын бири-бирин түшүнбөй калууларына Й.Ричмонд образдуу түрдө мындайча түшүндүрмө берген: “Столдун бир башында айтылган сөздү экинчи башындагылар түшүнө албай калышы мүмкүн. Себеби айтылган айрым сөздөр, маанилер столдун ал тарабында отургандарда колдонулбашы да мүмкүн. Ал эми столдун эки тарабында отургандар бири-биринин тилин жакшы түшүнбөсө сүйлөшүү дагы да татаалдашат” [Richmond 1996: 151]. Мисалы, тууганчылыкка байланышкан терминдерге кыргыз тили абдан бай, канатташ жана аралаш жашаган өзбек тилине кыргыз тилин орус тили аркылуу салыштырып көрөлү: *дедушка* – атасынын атасы кыргыз тилинде *чоң ата*, апасынын атасы *таята*, ал эми өзбек тилинде экөө тең эле *бобо*, *бабушка* – атасынын апасы *чоң эне*, апасынын апасы *таене*, өзбек тилинде экөө тең *буви*. Өзбек тилинде эркек деле, аял деле кичүү сиңдисин – *сингил* дей берет, кыргыз тилинде болсо эркектер *карындаш* десе, аялдар *сиңди* дейт, кыргыз карындашын *сиңди* десе катуу уятка жана күлкүгө калат, мисалдардан көрүнүп тургандай, орус тилинде деле мындай аталыштар (мисалы, *бабушка*, *дедушка*, *брат*, *сестра*, *зять* ж.б.) бирдей атала берет. Кыргыз тилинин күчтүү күйөрманы Камбараалы Бобулов аялынын жердешин өзбек тилинин таасири менен *кайын сиңдим* болот экенсиң десе, ал күлүп, жакшы, мен сизди *кайын эже* деп жүрөйүн деп күлгөн экен. Мал чарбачылыгына байланыштуу терминдер да кыргыз тилинде абдан бай жана ар түрдүү.

Концептилердин-концептосфералардын дал келүүсү. Башка тилдин концептилери менен жакындан тааныш болбогон адам мындан көп деле ыңгайсыздыктарга туш болбойт. Чет тилдердин лексикасын жана грамматикасын үйрөнүү сөзсүз түрдө жаңы концептилерди өздөштүрүү менен коштолбойт.

Чет тилинин концептосферасына ээ болууда инсандын маданий-тилдик компетенциясынын деңгээли сапаттык жактан жогорулайт, эки лингвوماданияттын “жандаш дүйнөсүнө” жол ачылат. Инсандын жаңы маданий чөйрөгө түшүп, ал баалуулуктарды улуттук асыл кенчтер менен жуурулуштуруп кетүүсүнө чоң аракеттер, мол тажрыйба талап кылынат. Мында тилдер ортосундагы ажырымдарды жана боштуктарды толтуруу абдан маанилүү, ал болсо жарандын тил билүү деңгээлине жараша болору белгилүү. Көп тил билген жарандар бир тилдеги бөксөлүктөрдү башка тилдер аркылуу толуктайт, тилдерди мыкты билгендер бир тилди экинчи тилдин жардамы менен байытат.

МАКтын процессинде айрым концептилердин бир лингвомаданиятта бар, бирок башкасында жок учурда анын ордун толтуруу, мааниси боюнча ага туура келе турган сөздү таап коюу котормочулардан бир топ кылдаттыкты талап кылат. Эң эле жөнөкөй мисал, өз эне тилибизге маани бербегендер орус тилиндеги *свежий* кыргызча кандай болот деп жарга такашат. Орус тилинде жаңы бышкан, көпкө сакталбаган мөмө-жемиштерди, тамак-аштарды да *свежий* деп айта беришет. Бизде ал мөмө-жемиштерге, жашылчаларга карата *жашаң*, тамак-ашка карата *жаңы даярдалган*, *жаңы бышкан* болуп колдонула бериши толук мүмкүн, негизи, сөздүн кайсыл жерде кандайча колдонулушу контекстке байланыштуу болот.

2.7. Эл аралык мамилелердеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн трансформацияланышы. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн эл аралык мамилелердеги ролу көп эле изилдөөгө алынды. Бул параграфта МАКтагы дүйнөнүн тилдик картинасынын трансформацияланыш механизмдерине талдоо жүргүзөбүз.

Бизди курчап турган айлана-чөйрө аң-сезимибизге тилдик маданияттын призмасы аркылуу кирет, ал болсо өз кезегинде инсандын жекече өзгөчөлүктөрүнө, кабыл алуусуна жана кызыкчылыктарына карата модификацияланат. Демек, дүйнөнүн тилдик картинасы өз ичине төмөнкүлөрдү: 1) жалпы адамзатка тиешелүү универсалдык өзгөчөлүктөрдү жана белгилерди; 2) айрым бир социалдык топтун, жамааттын жалпы мүчөлөрүнө тиешелүү болгон маданий-спецификалык өзгөчөлүктөрдү [Леонтьев 1997: 273]; 3) айрым бир инсанга тиешелүү жекече сапаттарды камтыйт.

Дүйнө пассивдүү түрдө кабыл алынбайт, ал философиялык дүйнө таанымдын системасы, диний ишенимдер, маданий каада-салттар, нравалык баалуулуктар жана ишенимдер менен аныкталат. Дүйнө сүрөтүнүн калыптанышына ошондой эле индивиддин көрүүсү, боюнун узундугу (бою узун адам алыска көз чаптырат), жаш курагы, жашоого болгон мамилеси (пессимист адамдын жашоого болгон көз карашы күнүрт, анын жакшылыктан үмүтү аз), объектини кабыл алышы (жакшы көрүү дүйнөнү жакшы жакка өзгөртөт. *Карга баласын аппагым дейт же Ар кимдин жери өзүнө Мисир* деген паремияларды карап көрөлү.

Дүйнө сүрөтүн көп функциялуу кубулуш катары аныктап, А.Уоллес анын төмөнкүдөй кызматтарын бөлүп карайт: 1) түшүндүрмө берүүчү; 2) баа берүүчү; 3) бекемдөөчү, башкача айтканда, буга чейин маалым болгон маалыматтардын далилдениши; 4) күчөтүүчү, башкача айтканда, мурдагы маалыматтардын байышы, өркүндөлүшү; 5) интеграциялоочу, түрдүү багыттагы маалымат, билимдердин өз ара байланышы, бири-бирин толукташы; 6) адаптациялоочу, бир маалыматты башка бир маалыматка ыңгайлаштыруу, бир билимдин тармагынын башка билимге тийгизген оң таасири ж.б. [Wallace 1966: 29].

Дүйнө сүрөтүн мүнөздөөчү параметрлерге а) көз менен кабыл алынуучу образдар; б) үн; в) жыт; г) башка объектилер менен салыштыруу аркылуу кабыл

алынуучу белгилер (чоң-кичине, алыс-жакын, арзан-кымбат ж.б.у.с); д) фреймдик (“рамка”, “алкак” деген мааниде) структуралар; е) кандайдыр көрүнүштөр, окуялар ж.б. кирет.

Жыйынтыктап айтканда, дүйнөнүн картинасы түрдүү сезүү органдары аркылуу кабыл алынган маалыматтардын суммасынан түзүлөт.

2.8. Чындыкты өздөштүрүүдөгү тилдин кызматы. Тил чындыкты бизге керектүү багытта сындырып кабыл алынуучу линзага окшош. Тил аркылуу түшүндүрмө берилгенге жана кабыл алынганга чейин дүйнөнүн образы анык, так эместиги менен мүнөздөлөт. Ар кандай кубулуш, көрүнүш, окуя жана башкалар жаран аркылуу толук түшүнүлгөндөн кийин гана анын дүйнө таануу системасынан орун алат. Ар кандай көрүнүштү жаран улуттук өзгөчөлүгүнө, жекече кызыкчылыгына, кесибине, акыл-сезимине жараша кабыл алат.

Эреже катары, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө лингвисттер баарыдан мурда лингвомаданияттын “сырткы катмары” катары кабыл алынган тилдин лексикалык фондусуна көңүл бурушат. Чындыгында, лексикалык бирдиктер - тилдин эң сырткы бөлүгү жана аларда тилдин этномаданий спецификасы даана көрүнүп турат. Бирок да, тилдик бирдиктерди өздөрү айкашып келген сөздөрдөн, контексттен бөлүп кароо таптакыр мүмкүн эмес. Буга семантикалык (контексттик) синонимдер эң сонун күбө. Мисалы, *сулуу*, *кооз*, *татынакай*, *келишимдүү* сын атооч сөздөрү мааниси боюнча бири-бирине өтө жакын болгону менен алардын сүйлөм ичиндеги колдонулушу ар түрдүүчө. Кыз бала *сулуу*, *татынакай* деп айтылса, жигиттер негизинен *келишимдүү* деп айтылат, *кооз* деп жаратылыш, адам тарабынан жасалган жана курулган нерселер айтылат. Башка тилдерде бул сын атоочтордун эквиваленттери биринин ордуна бири колдонула бериши толук мүмкүн, мисалы, *красивая девушка*, *красивая природа*, *город* ж.б. *Тез*, *ылдам*, *бат*, *ыкчам* этиштеринин колдонулушу деле жогорудагыдай.

2.9. Объектилердин системага салынышы. Дүйнөнүн сүрөтү лингвомаданият объектилерин бир системага салышы – өтө маанилүү процесс. Маданий-тилдик мейкиндик көптөгөн улуттардын жана элдердин чырмалышкан байланышы, алардын бири-бирине тийгизген оң-терс таасирлери менен мүнөздөлөт.

Тилди предметтик дүйнөдөгү иш-аракеттер үчүн зарыл “системалык ориентир” катары колдонуу менен коммуникант бул дүйнөдөгү өз ордун аныктайт [Леонтьев 1997: 272]. Демек, тил инсан менен сырткы дүйнөнүн ортосундагы өткөргүч катары, өзүн өзү таануу, башкаларга өзүн таанытуу, ошондой эле башкаларды да таануу үчүн кызмат аткарат. Объектилер туруктуу эмес, алар алмашат, сырткы формасын жана мазмунун өзгөртөт, натыйжада ага карата болгон мамилелер да өзгөрүп турат. Дүйнөнүн тынымсыз өсүп, өзгөрүп туруусу менен ага баа берүү да татаалдашат. Бүгүн жаңы болгон түшүнүк эртең эле өзгөрүп, адаттагы нерсеге айланып калууда, кечээги эле тилге жаңы кирген неологизм сөздөр бүгүн активдүү тилдик катмарга айланууда.

Когнитивдик моделдер жана структуралар. Эл аралык мамилелердин натыйжалуу болушундагы башкы шарттардын бири кырдаал, кубулуш, окуя

жана предметтердин когнитивдүү образы болуп саналат, алар схемалар, моделдер же образдар түрүндө байкоого алынат. Алар “фотографиялык сүрөттөлүштөн” сырткары өз ичине ар түрдүү сапаттарды, белгилерди жана касиеттерди камтыйт, жашоо-дүйнөдөгү ар бир жаныбардын, предметтин өз орду бар, бирок аларга туура баа берүүгө, ар биринин табияттагы кызматын так түшүнүүгө баарыбыздын эле дараметибиз жете бербейт [Макаров 1998: 122-123].

Системалык-динамикалык принцип боюнча дүйнөнүн сүрөтү дайыма кыймылда жана өсүп-өнүгүү үстүндө. Ал айлана-чөйрөнүн динамикасын жана ошондой эле өзүн дүйнөнүн сүрөтүнүн бир бөлүгүмүн деп эсептеген тилдик инсандын өнүгүүсүн өз ичине камтыган эки жактуу процесс. Инсандардын акыл-сезиминин өнүгүүсү, албетте, бирдей болбойт. Ага инсандын тилдик, маданий жана коммуникативдик компетенциялары сыяктуу динамикалык факторлор чоң таасир этет, бул компетенциялар жекече кабыл алуу жана тил аркылуу жаран дүйнөнү таанып билет.

Билимди, адамдын аң-сезимин системага салуучу когнитивдүү структуралар болуп фреймдер, скрипtilер (сценарийлер) жана схемалар (сценалар) эсептелет. Фрейм “рамка”, “алкак” деген мааниге жакын дегенде жаран объектиге түшкөн кадрды да, андан четте калган нерселерди көрө алат деп түшүнүүгө болот.

Түрдүү улуттук өзгөчөлүктөргө (жогоруда айтылгандар боюнча фреймге) баа берүү боюнча кыргыз тилинин улуу чебери К.Жантөшев: “*Орусту мылтык берип чепке кой* (туруктуулук, бекемдик, жоокердик сапат), *татарды эсеп менен чотко кой* (эсеп-кысапка так), *казакты ширин-ширин кепке кой* (казак эли сөзгө чебер), *өзбекти эшекке жүктү жүктөп көткө кой* (соодага жакын), *кыргызды кымыз менен этке кой*”, - деп өтө элестүү айткан экен. Бул жерде кыргыз элин “сыйга кой” маанисинде эмес, жалкоо экендигине күйүп айткан деп түшүнүүгө болот.

Скрипт деген когнитивдүү структура мурда белгилүү болгон стереотиптик эпизоддорду билдирет [Шенк 1989: 40]. Мына ошондуктан да ага “сценарий” деген түшүндүрмө берилет. Схема-сценаны фрейм менен скрипт-сценарийдин шарттуу түрдөгү кошулмасы деп белгилөөгө болот. Мыкты уюштурулган сценалар аркылуу инсан буга чейин белгилүү болгон факт-материалдардын негизинде, ага таянып жаңы түшүнүктөрдү жана маалыматтарды алышат.

2.10 Мезгил, убактыны кабыл алуунун салыштырмалуулугу. Мейкиндик-мезгилдик парадигма тилдердин лексикалык жана грамматикалык системасынын бардык элементтеринде каралат. Лингвистикалык салыштырмалуулук теориясынын авторлору Э.Сепир жана Б.Уорф түрдүү лингвомаданияттардагы мезгил категориясынын чагылдырылышына биринчилерден болуп олуттуу көңүл бурушкан.

Тилчи-окумуштуулар тарабынан убакыт, мезгилдин төмөнкүдөй түрлөрү бөлүп көрсөтүлөт: 1) техникалык (убакыттын илимий негизде эсептелиши); 2) формага түшкөн, калыптанган (ай фазалары, жылдардын алмашышы, суунун толушу жана артка чегиниши – прилив, отлив ж.б.); 3) формага түшпөгөн,

калыптанбаган жана так эмес (бул ар түрдүү элдерде ар түрдүүчө кабыл алынат жана ар кандай түшүнүккө ээ).

Көптөгөн уруулук, алгачкы абалдагы тилдерде «доор», «саат», «секунда», «кылым», «жыл», «кыш» ж.б. толгон мезгилдик түшүнүктөрдүн калыптанбагандыгы убакытты чектөө, атоо түрдүү элдерде түрдүү деңгээлде болорлуугун далилдейт.

3-бап. Маданият аралык маалыматтарды сыпаттоонун жүрүшүндө алынган натыйжалар. 3.1. Улуттар аралык окшоштуктун негизги белгилери. Инсандардын тилдик окшоштугу эл аралык мамилелерге оң таасир этет. Лингвистикалык илимий адабияттарда тилдик окшоштуктарды аныктоонун жок эле дегенде төмөнкүчө үч жолу белгиленет [Martin, Nakayama 1999: 111-116]: 1) социопсихологиялык – жекече сүйлөшүүчү “Мен” менен социалдык топтун жана жалпы белгилер менен сапаттардын окшоштуктары, алар ар тараптуу болушу мүмкүн; 2) коммуникативдик – бул бир топ динамикалык ыкма, мында “Мен”дин (сүйлөшүүчүнүн) башкалар, өзгө тилдер менен окшоштугу өз ара мамилелер, биргелешкен аракеттер аркылуу аныкталат; 3) сынчыл (критикалык) – тилдик окшоштуктар, алар тарыхый, саясий жана этникалык баа берүү аркылуу аныкталат. Тилдик окшоштук инсанга туулганга чейин эле эне сүтү менен берилет, ал окшоштуктар бара-бара жакындашат же алыстап кетиши да күтүлөт.

Жогоруда айтылгандардан улам тилдик окшоштук проблемасын мен киммин жана бул дүйнөгө кантип аралашам, ким менен кантип байланышкатыш жасайм деген суроолордун жардамы менен аныктоого болот. Бул суроолор бири-бири менен байланышкан жана бири-бирине көз каранды.

3.Фрейддин теориясы боюнча тилдик инсандын өзгөчө белгилери төмөнкүлөр: 1) ид (id) – инсандын инстинктивдик жана тубаса өзгөчөлүктөрү; 2) эго (ego) – ид менен айлана-чөйрөнү байланыштыруучу кызматтарды ишке ашыруучу жана кабыл алынган чечимдерге жооп берүүчү инсандын тилдик жөндөмдөрү; 3) суперэго (superego) – тилдик-улуттук баалуулуктардын жана этикалык нормалардын системасы, башкача айтканда, социумдун жамааттык уят-сыйытынын, ар-намысынын жекече чагылдырылышы [Bootzin 1991: 502-505; Хьел, Зиглер 1997: 112-115; см.также: 3.Фрейд: 838-860].

3.1.2. Физиологиялык окшоштук тууралуу. Физиологиялык окшоштук улуттарда кылымдардан бери келе жаткан тубаса белгилерди (сырткы келбет, теринин өңү, бет түзүлүшү, үн, кыймыл-аракет ж.б.) өз ичине камтыйт. Кептик аппараттар сыяктуу анатомиялык өзгөчөлүктөр адамдын үнүнө, артикуляциясына, дикциясына, жалпы эле кебине түздөн түз таасир этет. Д. Кристаллдын узак убакыттар бою жүргүзгөн изилдөөлөрү боюнча, кара расадагыларды тилинин узундугу 73 миллиметрден 123 ммге чейин жетет (орточо 97 мм), япондуктардын тили болсо 55-90 мм (орточо 73 мм). Окумуштуулардын пикири боюнча, дал ушул өзгөчөлүк япондордун спецификалык акцентинин себеби деп эсептелет. Бирок да Кристалл Америка Кошмо Штаттарында туулуп өскөн япондордо бул акцент жок деген суроону коет [Crystal 1987: 18-19].

3.1.3. Психологиялык окшоштук – улуттук мүнөздүн калыптаныш башаты. Эл аралык сүйлөшүүлөрдө маанилүү ролду ойногон жана тилдик инсандын башкы аспектилеринин бири болгон психологиялык окшоштукту карап жатып, жамааттык окшоштук тууралуу сөз кылууга болот, ал эми улуттук мүнөз анын негизи болуп саналат. Улуттук мүнөздүн бир улуттун жалпы өзгөчөлүктөрүнө, ой жүгүртүүнүн, жүрүм-турумдун моделинин бирдей тибине негизделиши боюнча лингвист-психологдордун пикирлери бир жактуу эмес. Улуттук бөтөнчүлүктөрдүн болушун танбоо менен, ал улутту андай, бул улутту мындай деп айтуудан кооптонуу менен, ошондой эле саясий коррективдүүлүктү сактоо үчүн аны башкача атоону сунуштагандар да бар.

3.1.4. Орус элинин улуттук-тилдик өзгөчөлүктөрү МАКтын алкагында. Орус улутундагы инсан көп жагынан парадоксалдуу, себеби анын мүнөзүндө, көпчүлүк окумуштуулар белгилегендей, төмөнкүдөй көптөгөн карама-каршылыктар аралашып жана айкалышып келет: деспотизм жана анархизм, катаалдык жана мээримдүүлүк, чынчылдык жана аны жокко чыгаруу, бурмалоо, кекчилдик жана кечиримдүүлүк, динге, Кудайга болгон ишеним жана атеизм, өзгөчө шык, жөндөм жана таланттуулук, жогорку жөндөм ж.б. (.А.Бердяев), абсолюттукка умтулуу, идеалдардын абсолютташтырылышы, мыйзамдарды так сактабоо, ага баш ийбөө (Л.П.Карсавин), эркин ойлоо, өз алдынчалык (И.А.Ильин), өз кемчилигин сезе билүү, өзүн өзү жазалоо (А.И.Солженицын), өз ара түшүнүшүүчүлүк, бирөөнү уга жана сезе билүү менен коштолгон жана айкалышкан чыр-чатакчылдык (конфликтность) (Ф.М.Достоевский) ж.б.у.с. И.А.Ильин орус элинин боорукердиги, жароокердиги, меймандостугу жана ошондой эле башка улуттар менен болгон достук жана ынтымакчылык мамилеси, адилеттүүлүгү, чынчылдыгы тууралуу баса белгилейт [Социология в России 1995: 164]. А.С.Пушкин өз мезгилинде “Ырайымсыздык – орус нравасынын башкы белгилеринин бири: ал карапайым калк арасында күлкү, шылдың катары түшүндүрүлсө, жогорку чөйрөлөрдө ал көңүл бурбоо, муздак мамиле катары кабыл алынат” деп жазган [Леонтович: 160].

Аталган өзгөчөлүктөр россиялыктар аралашкан коммуникациялардын мүнөзүнө да өз таасирин тийгизген жана алар башка улуттардын тилдеринен айырмаланып турат, ал тургай айрым учурларда аларга түшүнүксүз да болуп калат.

Орус тилиндеги фразеологизмдерге үстүртөдөн гана көңүл буруу менен бул тилдин канчалык байлыгын, айтылган ойлордун курчтугун жана образдуулугун көрө алабыз:

- тилдик компетенциянын жогорку маанисине жана деңгээлине байланыштуу: *владесть словом-даром слова; крепкое-острое слово; язык хорошо подвешен* ж.б.

- ишке олуттуу мамиле жасоо боюнча: *шутки в сторону; ближе к делу; сказано-сделано; уговор дороже денег; господин-хозяин своего слова* ж.б.

- чынчылдык, ачык-айкындуулук жана түз сүйлөө: *говорить без обвиняков; вести-гнуть свою линию; ставить вопрос ребром; понимать с полуслова; называть вещи своими именами* ж.б.

- аз жана саз сүйлөө, өзүн кармай билүү: *прикусить язык; сказанное слово серебрянное, а сказонное золотое; язык мой – враг мой; держать язык за зубами; молчание – знак согласия; взвешивать свои слова* ж.б.

- ойду так айтуу, аны чаташтырбоо: *ты ему про Фому, а он про Ерему; начал за здоровье, а кончил за упокой* ж.б.

- чубалжыган узун сүйлөмдөрдөн качуу, жогоруда айтылгандай, ойду кыска, нуска берүү: *разжевывать и в рот класть; толочь воду в ступе; ходить вокруг да около; переливать из пустого в порожнее* ж.б.

- сөз менен иштин дал келбегендиги же курук убада: *болтать-трепать языком; давать волю языку; пустой звук; бобы разводить* ж.б.

- жасалмалуулук, эки жүздүүлүк: *заговаривать в зубы; втирать очки; заливаться соловьем; морочить голову; понапустить туману* ж.б.

- чыр-чатактуулук, чырга жакындык: *бодливой корове Бог рог не дает; лезть в душу; драсть глотку; валить с больной головы на здоровую* ж.б.

Орус элинин кызуу талашып-тартышып, кайра бат эле токтоо тартышып, жылмая кеп улагандарына чет элдиктер көп учурларда таң калыша карашат. Демек, биз муну бири-бирин жек көрүү эмес, болгонун болгондой төгүп-чачып айтуу, айта турган оюн ичинде сактабоо, чын дилден маектешүү, ичинде кек сактабоо деп түшүнүүгө тийишпиз. Чындыгында, кайдыгер түрдө кеп айтуу, аны көңүл коюп укпоо, ага каршылыгын же макулдугун билдирбөө менен коммуниканттар эч качан бири-бирин жеткиликтүү түрдө түшүнө алышпайт.

Орус тилинин бай лексикасы элдин көп кылымдык тарыхынын, чиркөөлүк-славяндык тилдин таасиринин жана башка элдер менен байланышынын жана алардын тилдеринин (грек, латын, түрк, финн-угор, фарс, немис, француз, англис ж.б.у.с.) аралашуусунун негизинде калыптанган. Орус элинин тилдик өзгөчөлүктөрүндөгү жана табиятындагы чет тилдерди өздөштүрүүдөгү өзүнчө бир карама-каршылыктарды байкоого болот. Биринчиден, чет өлкөлөргө, алардын жашоосуна жана тилине, алар менен байланыш түзүүгө болгон кызыкчылыктар. Экинчиден, орус тилинин, каада-салттарынын, улуттук баалуулуктарынын тазалыгын сактап калууга болгон умтулуу, жат көрүнүштөрдү кабыл албоо, улуттук өз алдынчалыктарды, өзгөчөлүктөрдү сактап калуу.

3.1.5. Америкалык улуттук мүнөздүн калыптаныш башаты.

Америкалык улуттук мүнөздүн калыптанышынын башаты, анын негизи катары жаңы жерлерге көчүп келген англосаксондук тамырлар эсептелет. Мына ошондуктан британиялыктар менен америкалыктардын ортосундагы дүйнө таанымда, жаратылышка, анын кубулуштарына карата болгон көз караштарда жана мамилелерде дайыма тыгыз байланыштар жана окшоштуктар болуп келген. Кошмо Штаттар канча жашаган болсо, ошончо жылдан бери америкалыктар британиялыктарга сын көз менен карап келишет, ошол эле учурда британиялыктар да америкалык улутташтарына ошондой эле түрдө

мамиле жасашат. В.И. Карасиктин “Язык социального статуса” деген китебинде Д. Кац аттуу окумуштуунун: “Орто деңгээлдеги америкалык ошондой эле англиялыкты эби-сыны жок семиз, ага-буга анча маани бербеген, тамашаны түшүнбөгөн, орой жана гетра кийген күлкүлүү адам катары элестетет”, - деген пикир келирет[Карасик 1992: 41].

Британиялыктар болсо америкалыктарды провинциалдык, тарбиясыз жана билимсиз деп эсептейт. Британиялыктарга жооп кылып америкалыктар мындай дейт: “Биз, янкилер, эч бир белгибиз боюнча британиялыктарга окшошпойбуз; биз шашып-бушуп төрөлөбүз, тез темп жана алга умтулуу менен билим алабыз, биздин жашоо көктө учкан жылдызга окшош, өлүм да бизге электр тогу урган сыяктуу күтүүсүз келет [Rourke 1986:73]. Британиялыктар менен америкалыктардын ортосундагы тымызын атаандашуу жана бирине бири болгон көрө албастык мамилелери азыркыга чейин жашап келет. Немистердин, француздардын, испандардын, италиялыктардын ж.б. арасында америкалыктар тууралуу ээн-эркин сүйлөшүүгө болот, бирок бул англиялыктардын арасында же, тескерисинче, америкалыктардын арасында жагымсыз жагдайды жаратат.

3.1.6. Психологиялык окшоштуктардын чен-өлчөмдөрү. Мамиле-катышка баргандардын психологияларындагы жана дүйнө таанымдарындагы айырмачылыктар – эл аралык мамилелердеги бирин-бири түшүнбөгөдүктүн же түшүнүүнү каалабагандыктын негизги себептеринин бири. Түрдүү элдердин психологиялык окшоштуктарына же айырмачылыктарына салыштырма анализ жүргүзүү максатында тиешелүү критерийлерди өз ичине камтыган параметрдик модель колдонулат. Буларга мисал катары Хофстеддин параметрдик моделин, Клукхон менен Стродбектин баалуулук багыттарын, Парсондун өзгөрүлмө моделин келтирүүгө болот.

Биз тандап алган салыштыруунун параметрлери бир топ традициялык мүнөздө жана алар төмөнкүлөр: а) жекелик (индивидуализм) - жамааттык (коллективизм); б) агентивдүүлүк - агентивдүүлүк эмес; в) рационалдуулук – эмоционалдуулук; г) кызматташуу - мелдешүүчүлүк, эрегиштүүлүк, атаандаштык; д) оптимизм – пессимизм; е) чыдамдуулук, токтоолук – сабырсыздык; ж) ачык-айкындуулук - тымызындуулук.

Тилдерди жана улуттарды, алардын психологиялык окшоштук, айырмачылыктарын салыштырууда бул параметрлердин кандайча салыштырыла тургандыгын кийинки параграфтарда карап көрөбүз.

3.2. МАКтагы социалдык окшоштуктар. 3.2.1. Лингвмаданияттын социалдык жактан айырмаланышы. Жат маданиятка келип түшкөн инсан андагы жаңы жашоо образдарына ыңгайлашууга тийиш. Социалдык сферадагы маданияттар аралык айырмачылыктардын төмөнкүдөй себептерин бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) коомдун мүчөлөрүн бирдей эмес катмарларга бөлүштүрүү; 2) статус жана кадыр-барк жөнүндөгү түрдүү көз караштар; 3) социалдык окшоштук жана айырмачылыктарды туура эмес түшүнүү, аларга ката баа берүү.

Коом түрдүү катмарларга бөлүнөт, бирок бул катмарлар так ажыратылбайт жана биринен-бирине жай гана байкалып-байкалбай өтүп турат. Социалдык бөлүштүрүү индивиддин географиялык (аймактык), этникалык жана маданий

тиешелүүлүгүнө жараша горизонталдык абал боюнча жүрөт, ал эми жарандын социалдык иерархиясы боюнча бөлүштүрүү вертикалдык түрдө кетет. Социалдык катмарларга бөлүнүү адамдардын иерархиялык рангындагы таптарга (класстарга) ажыроодон улам келип чыгат, мында жогорку, ортонку жана төмөнкү катмарлар болот. Бул учурда аларга укук менен артыкчылыктардын, жоопкерчилик менен милдеттердин, социалдык баалуулуктардын, бийликке, тигил же бул коомго таасир этүүнүн бөлүнүштөрү ар түрдүүчө болот [Сорокин 1992: 285] (Караңыз: *Ток бала ач бала менен ойнобойт же Оозу кыйшык болсо да байдын уулу сүйлөсүн*).

3.2.2. Гендердик окшоштуктар жана айырмачылыктар. Буга чейин айтылып өткөндөй, эркектер менен аялдардын кептериндеги айырмачылыктарды Д.Таннен “гендерлект” деп атаган. Ар түрдүү элдерде, ар кандай дин ишенимине киргендерде аялдарга болгон мамиле ар түрдүүчө. Айрыкча мусулман элдеринин көпчүлүгүндө салыштырмалуу алып караганда жакынкы күндөргө чейин аялдардын укуктары эркектерге караганда чектелип келген. М.Мид Жаңы Гвинеядагы үч урууну изилдөөгө алып, аялдардагы агрессивдүүлүктү, ал эми эркектердин пассивдүүлүгүн жана алардын уруу ичиндеги, чарбачылыктагы, үй-бүлөдөгү социалдык ролдорундагы минималдык айырмачылыктарды байкаган [Light et al 1989: 323-324]. Тибеттеги айрым урууларда болсо бир аял бир нече эркекке турмушка чыгышат (сөздүн түз маанисинен алганда, аял эркектерге үйлөнөт) да, бирөөсүн алып калып, калганын мал бакканы тоого карай айдаган, алар бир аял менен кезектешип, бирин-бири алмаштырып жашашат. Бир аял бир нече бир тууган эркек менен да турмушта болот.

Кайсыл элдин тилинде болбосун эркек менен аялды, алардын турган-турпатын, келбетин, сулуулугун, сырткы көрүнүшүн, кыялын мактоого алган же тескерисинче сынга алган сөздөр ар түрдүүчө. Эркек менен аялдын коммуникациясы асимметриялуу жана алардын түрдүү себептери, стереотиптери, шарттары, эрежелери жана салттары бар.

3.2.3. Жаш курактык окшоштуктар менен айырмачылыктар пикир алмашууда. Үй-бүлөгө, жаш куракка болгон мамилелер ар кандай аймактарда жана мамлекеттерде ар түрдүүчө. Окуу, кызмат, материалдык кызыкчылыктар (адистик алуу, үй-жай, автомобиль ж.б.) деп жүрүп азыр кеч үйлөнүү жана турмушка чыгуу, кечиктирип бала күтүү адатка да айлана баштады. Мисалы, XX кылымдын 50-жылдары 30-40 жаштын аралыгындагы америкалык аялдардын 9% бала төрөй элек болсо, бул көрсөткүч 90-жылдары 25%га чейин көтөрүлгөн [Zanden 1990: 392]. Мындан улам Америка Кошмо Штаттарында жана Батыш Европа өлкөлөрүндө жаштар менен улгайгандардын ортосундагы айырма мурдагы жылдарга салыштырмалуу бир топ өсүп кеткен.

3.2.4. Коммуникацияда расалык жана этникалык бөтөнчөлүктөрдүн берилиши. Мурдагы СССРдин, азыркы Россиянын же КМШнын калкы тууралуу сөз болгондо америкалыктарда же европалыктарда, биринчи кезекте, орус улуту жөнүндө ой кетет. Чындыгында, Россияда 120 улуттук жана этникалык топтор жашайт, биздин республикабызда деле көп жана аз сандагы

сексендей улуттун өкүлдөрү бар. АКШда болсо калк жана улуттар жөнүндөгү статистикалык маалыматтар, биринчи кезекте, алардын расалык өзгөчөлүктөрүнө карата берилет. Алардагы негизги расалар катары *caianucas, black, asian, hispanic, native american* эсептелет жана алардын айрымдарынын биздин тилде эквиваленти да жок, ошондуктан америкалык расалардын өздөрүнчө аталыштарын англис тилинде бердик. Буга чейин айтылып өткөндөй, Америка Кошмо Штаттарында ак түстүүлөр, индеецтер айткандай, “кубарган өңдүүлөр” (бледнолицые) социалдык мааниде бейтарап (нейтральный) раса катары, демек, “көрүнбөгөн” топ катары эсептелет. Расага тиешелүүлүк туурасында сөз кылууда негр деп аталгандардан таралгандар жөнүндө өзүнчө бөлүп айтууга туура келет, себеби алар Африка материгин эске албаганда АКШда көп санда жайгашкан.

3.2.5. Ареалдык-социалдык окшоштук коммуникацияда. Түрдүү лигвомаданияттардын жана элдердин географиялык окшоштуктары жана айырмачылыктары бир канча деңгээлдерде каралат. Мисалы, орустар тууралуу, жалпы алганда, Россиянын, анын ичинде, Сибирдин, Санкт-Петербургда, Уралдын ж.б. жашоочулары жөнүндө айтууга болсо, ал эми америкалыктар дегенибизде АКШнын чыгыш жана батыш жээктеринин, Сан-Францисконун, Монтананын, ал тургай, Алясканын жашоочуларын элестетибиз. Түштүктүктөр, түндүктүктөр, батыштыктар, чыгыштыктар, сибирликтер, флоренциялыктар ж.б. – булардын бардыгы өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон көп тармактуу окшоштуктар жана айырмачылыктар. Бирок да эл аралык маданияттар (мамлекеттер) ортосундагы коммуникацияда сүйлөшүүгө баргандардын кайсыл региондордо жашагандыгы эч кандай мааниге ээ эмес, мындагы башкы максат – өлкө жана эл аралык кызыкчылыктардын корголушу, сакталышы.

3.2.6. Коммуникацияда статустун эске алынышы. МАКтагы социалдык окшоштуктардын чегинде таптык (класстык), катмарлык, байлык-кембагалдык, статустук сыяктуу чен-өлчөмдөрдүн болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Биз булардын ичинен статустун пикир алмашууга болгон таасирине бир аз токтолобуз.

Социалдык-тилдик катмарлануу, окшошуу жана айырмачылыктар статус түшүнүгү менен да тыгыз байланышта. Статус - инсандын социалдык окшошуунун же айырмалануунун түрдүү параметрлеринин суммасы. Статус өз ичине табигый жана кийин пайда болгон, башкы жана экинчи даражадагы ролдорду камтыйт. Ал коммуникацияда өзүнчө орунга ээ.

3.3. Тилдик инсандын эл аралык мамилелердеги трансформацияланышы. Социалдык-маданий процесстердин, шарт-жагдайлардын өзгөрүшү менен инсандын жаңы шарттарга, тилдик-маданий чөйрөгө ыңгайлашуу зарылчылыгы пайда болот. С.Дальдын пикири боюнча, инсан коммуникация аркылуу жана анын жардамында айлана-чөйрө менен байланыш-катышка келет. Жаран эч ким менен байланышпаганда, эч кимге көз каранды болбогондо ал тең салмактуулук абалында турат. Айлана-чөйрө, жашоо-шарт, керектүү жана муктаждык өзгөргөндө ал активдүү аракеттенүүгө келүүгө, жаңы абал-жагдайга ыңгайлашууга аргасыз болот [Dahl: 1998].

Маданияттар аралык трансформацияда сандык өзгөрүүлөр сапаттык өзгөрүүлөргө өтөт. Башка маданиятка өтүү жана анда узак жашоо менен жаран барган мамлекеттин тилин, маданиятын, улуттук өзгөчөлүктөрүн бат эле автоматтык түрдө өздөштүрө койбойт. Ал башка мамлекетте болгону менен өз жамаатында жашап, түпкүлүктүү эл менен байланыш-катышта болбошу да мүмкүн. Бул тууралуу чындыкка да жакындашып келген анекдоттор айтылып келет. Мисалы, Америка Кошмо Штаттарындагы Брайтан-Бичтеги орустардын дүкөнүнө америкалык кирип калып, дүкөнчү аялга англисче кайрылганда, ал күйөөсүн чакырып: “Саша, тез чык, мында чет элдик бирөө келип калды”, - деген турбайбы. Чет өлкөгө миграцияга же узак жашоого, иштөөгө барган адам кааласа да, каалабаса да алардын маданиятына ыңгайлашат, алардын тилин, ал тургай сленгдерин, оозеки кепте же тар чөйрөлөрдө колдонулуучу жаргондорду кабыл ала баштайт. Буга мисал катары “Профессионалы за сотрудничество” эмгегинен мисал келтирели:

- Сонечка, ну как твои устроились?
- Да что тебе сказать? Сидят пока на *велфаре*. Вся мебель с *гарбиджа*, квартиру *шерят* с молодой парой из Киева. А ты как?
- Да вот хотела зубы вставить у одного *дантиста*, а он *медикейт* не принимает, надо другого искать.
- А где ты вчера была? Я тебе звонила.
- С внуком в той *заразе* были, а потом в *морфан* зашли. Кофточку вот на *сейле* купила, аж 70% *дискаунт*.
- Красивая. Ну ладно, я в *лондромат* побежала. Привет твоим [Профессионализм за сотрудничество. 1997: 327].

3.4. Виртуалдык дүйнөдөгү тилдик инсан. Интернет аны колдонуучуларга мамлекеттердин чек арасынан жеңил гана өтүп, маданияттар, мамлекеттер аралык байланыш-катыштын, өлкөлөр жана анда жашаган элдер, ал өлкөнүн жаратылышы, социалдык-экономикалык абалы тууралуу маалыматтардын алынышынын жакшырышына шарт түзөт. Мурда башка өлкөлөр тууралуу маалымат алуу, ал өлкө менен таанышуу үчүн машакаттуу жана көп акча каражаттарын талап кылган саякатка чыгууга туура келсе, азыр үйдө отуруп эле компьютердин “чычканын” ары-бери жылдырып, керек учурда басып коюп отура берүү жетиштүү да, буга байланыштуу жаңы типтеги коммуникативдик активдүүлүк байкалууда. Жаран айлана-чөйрө, жаратылыш, өзү кызыккан өлкө менен түздөн-түз болбосо да компьютердин жардамы менен байланыш-катыш жасайт, андагы көрүнүштөрдү, түрдүү окуяларды аң-сезимдүү түрдө тааныйт.

3.5. Коммуникативдик жолтоолор жана аларды жоюунун ыкмалар. Жолтоолуктар - коммуникациянын сапатын төмөндөтүүчү фактор. МАКта түрдүүчө (физиологиялык, тилдик, жүрүм-турумдук, психологиялык, маданий ж.б.) жолтоолор кездешет, сандык жана сапаттык дал келбестиктер, катачылыктар учурайт. Алардын натыйжасында улуттук карама-каршылыктар, мамлекеттик кызыкчылыктарга коркунучтар, дүйнөгө болгон терс көз караштар, эл аралык мамилелердеги дисбаланстар ж.б. жаралат. Ушул шартта

бир канча терс стереотиптердин калыптанып бара жаткандыгын: индуктивдик жана дедуктивдик ой жүгүртүүлөрдөгү катачылыктардын; ар кандай окуяга, көрүнүшкө үстүртөдөн мамиле жасоонун, башкалардын пикири менен өжөрлүк кылып макул болбоонун, биздики - алардыкы, мага тиешелүү эмес – ага тиешелүү эмес сыяктуу түшүнүктөрдүн орун алып жаткандыгын байкоого болот. Мындай стереотиптин түрлөрү расалык, этникалык, географиялык, гендердик, социалдык, саясий, кесиптик ж.б. алкактарда байкалат жана тилдик каражаттарда берилет.

3.6. МАКтагы асимметрия. Эл аралык мамилелердин натыйжалуулугу үчүн тараптардын көз караштарынын жана кызыкчылыктарынын бирдейлиги, жок эле дегенде бири-бирине жакындыгы талап кылынат. Мында биринчи тараптын пикири экинчи тараптын пикирине күзгүнүн чагылышындай окшош болуп турууга тийиш [Gamble 1990: 35]. Мындай сүйлөшүүдө коммуниканттар өздөрүн эркин жана бири-бири менен тең укукта сезишет, өнөктөштөрүн толук түшүнүшөт. Эгер коммуниканттардын бири эле шериктешин түшүнө албаса, анын алдында өзүн эркин сезбесе, өз алдынча чечим кабыл ала албаса, анда толкундануу жана сүрдөө пайда болсо эл аралык мамиле (кандай деңгээлде болбосун) үзгүлтүккө учурайт.

МАКтын симметриялуу жүрүшү үчүн төмөнкүдөй үч шарт: 1) коммуниканттардын бири-биринин тилинин, улутунун тең укуктуулугун терең сактоосу, бир тараптын экинчи тарапка үстөмдүк жасоого аракет жасабоосу; 2) алардын үчүнчү, бейтарап аймакта сүйлөшүүсү (мисалы, Путин менен Трамптын Хельсинкидеги саммити); 3) эки тарапка тең тиешелүү эмес “үчүнчү” тилдин колдонулушу талап кылынат.

Жогоруда аталган талаптардын сакталуусу менен да МАКтын асимметриялуулугун төмөнкүдөй факторлор: 1) сүйлөшүүдө колдонулуучу тилдердин фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык структураларынын асимметриялык катышы; 2) сүйлөшүүдөгү эне тилдин же бөтөн тилдин колдонулушу менен коммуниканттардын мамиле-катыштын тилин бирдей деңгээлде билбөөсү; 3) сүйлөшүүгө барган тараптардын курамдык санындагы айырмачылыктар; 4) сүйлөшүү жүргүзүлгөн жердин коммуниканттар же алардын бир тарабы үчүн ыңгайсыздыгы; 5) коммуникантына теңсинбей мамиле жасоо, анын пикири жана сунушу менен эсептешпөө, камсыз кылат.

3.7. Вербалдык жолтоолордун түрлөрү. 3.7.1. Фонетикалык-фонологиялык деңгээл. МАКтагы фонетикалык-фонологиялык деңгээлдеги жолтоолор өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт: **а)** тыбыштардын так же туура эмес айтылышы; **б)** кептик чынжырдын бөлүктөргө туура эмес ажыратылышы; **в)** жалпы эле кептин так, даана эмес жана түшүнүксүз, туура эмес айтылышы; **г)** интонациянын туура эмес тандалышы.

Чет тилин туура жана так түшүнүү үчүн сөз ичиндеги ар бир тыбышка, анын өз ордунда туура коюлушуна маани берүү зарыл. Түрдүү тилдерде кептик аппараттар, түрдүү сүйлөө органдары ар кандайча иштейт.

Мисалы, кыргыз тилиндеги жоон үндүүлөр менен келген “к”; “г”, “х” тыбыштарын туура айтуу тектеш эмес тилде сүйлөгөндөр гана эмес аралаш жашаган, тили жакын тектеш езбек калкы үчүн да бир топ татаалдыктарды жаратат. Ичке үндүүлөр менен келген *килем, кичине, эгиз, кийгиз* сөздөрүн так айтуу орус улутундагылар (алар гана эмес) үчүн эч кандай татаалдыкты жаратпайт. Ал эми жоон үндүүлөр катышкан *кар, кол, куш, кош* сыяктуу сөздөрдү алардын так айтуусу абдан кыйын, биз атайылап үч гана тыбыштан турган сөздөрдү мисал келтирдик.

3.7.2. Графикалык деңгээл. Эл аралык жазуу түрүндөгү коммуникациядагы эң татаал тоскоолдуктардын бири болуп түрдүү улуттардын ар кандай алфавиттерди колдонушу болуп эсептелет. Латын алфавити менен дүйнө элдери аздыр-көптүр тааныш, бул алфавит көпчүлүк өлкөлөрдө мектеп партасынан баштап үйрөнүлөт. Ал эми биз колдонгон кириллица, араб алфавиттери, кытай, корей, япон иероглифтери башкалар үчүн абдан татаалдыкты жаратат.

Кыргыз элинде *Мелис, Марлен, Марлес, Замир, Замира, Дамир, Дамира* деген сыяктуу аттар бир топ кеңири (кыргыз элинин фантазиясына да таң калбай кое албайсың), бул балдардан атың эмнени билдирет деп сурасаңыз басымдуу көпчүлүгү билбейм деп жооп берет (балким, ата-энелери да билбей эле башкаларды туурап коюшкандыр). А чынында, *Мелис – Маркс, Энгельс, Ленин и Сталин; Марлен – Маркс, Ленин; Марлес – Маркс, Ленин, Сталин; Замир – за мир* (тынчтык үчүн); *Дамир – да здравствует мир* (жашасын тынчтык) эмеспи. Батыштын белгилүү фирмаларынын бири Россияда бизнес-семинар өткөрүп жатып *фабрика стекляных бутылок* сөзүн кыскартып, ФСБ дегенде угуучуларда катуу каткырык чыгып, андан кийин бир аз кооптонуп да калышкан. Ал эми орус тилин жетишерлик деңгээлде мыкты билген чет өлкөлүк лекторлор угуучулардын жалпы каткырыгын түшүнө алышпай, делдейип туруп калышкан. Залдагылар ФСБны *федеральная служба безопасности* деп түшүнүп алышкан да.

3.7.3. Морфологиялык деңгээл. Морфологияны, аны категорияларын билүү синтаксиске салыштырмалуу тил үйрөнүүчүлөр үчүн бир топ зарыл. Айрыкча, мүчөлөрү көп варианттуу кыргыз тили сыяктуу тилдерди үйрөнүү морфологиянын категорияларын жана жоболорун билбегендерге мүмкүн эмес. Кыргыз тили аглютинативдик тил катары мүчөлөрдү варианттары менен башка тилдерге салыштырмалуу абдан көп кабыл алат. Кээде бир эле сөз (айрыкча, тууганчылык мамилеге байланыштуу сөздөр) эмоционалдык маанисине карай ар түрдүү мүчөлөр менен айтышышы мүмкүн, бул өзгөчөлүккө жазууда мүмкүнчүлүк берилет. Бул боюнча Ю. Леонтевич мындай мисал келтирет: *мама, ма, мамуля, мамка, мамаша, мамочка, маменька, мамуся, мамулька, мамулечка, мамуленька* ж.б.у.с. Кыргыз тилинде да ушундай эле мисалды келтирүүгө болот, айрым варианттарында орус тилинин таасири тийгенин жеңил эле байкайбыз. Мисалы: *апа, апаке, апо-о, апакебай, апажаным, апааша, апуля же эне, энеке, энекебай, энежан* ж.б. Бул варианттардын бардыгы, эреже

катары, энесине эркелөөнү, ага болгон сый-урматты, өтө жакын мамилени билдирет.

Кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр үчүн үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамы (сингармонизм закону) бир чети татаалчылык жаратса, бир чети аларга жеңилдик жаратат. Кыргыз тили илиминде үндүүлөрдүн үндөшүүсү тил күүсү (жоон-ичке), жаак күүсү (кең-кууш) жана эрин күүсү (эринчил-ачык) боюнча бөлүнөт. Бирок бул үндөшүүлөрдү билүүнүн кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр үчүн зарылдыгы жок. Кыргыз тилинде үндөшүүнүн төмөнкүчө төрт схемасы бекем сакталат: *a – ы; э, e – и; e – ү; o – у – а*. Биринчи үч схемадагы үндүүлөр уңгуга мүчө уланууда башка үндүүлөрдү катыштырбай, бирин-бири кезектештирип уланып кете берет. Үчүнчү схемада үндөшүү ээрчишүүсү бир тарапты карай гана кетет, башкача айтканда “о” дон кийин “у”, андан кийин “а” гана келип, бул үндөшүү кайра артка карай кайтпайт, демек, “а” дан кийин “ы” тыбышы гана келиши мүмкүн. Бул үндөшүү аз гана сандагы ээрчибес мүчүлөрдү (*-кеч, -поз, -стан*) эске албаганда, негизинен, толугу менен сакталат. Мисалы:

а) *айрым-дар-ыбыз-га, ыр-да-ган-дар-ыбыз-ды, тарых-чы-лар-ыбыз-га; дарбыз-дар-дын алды быш-а баш-та-ды-бы?*

б) *эшик-те-ги-лер-ди, ичке-лер-и-н, сереп-чи-лер-дин кээ бир-лер-и-не; керек-сиз нерсе-лер-ди текче-ге тиз-ип эсеп-те-гиле;*

в) *өз-ү-бүз-гө, төр-үбүз-дө-гү, көйнөк-төр-үң-өр-дү, өрүк-төр-дүн гүл-дөр-ү бүт төг-үл-үп бүт-көн-дүр.*

Кыргыз тилинде уңгуга мүчө көп уланат деп айттык, бирок сөзгө канчалык көп мүчө уланбасын үндөшүү мыйзамы бузулбайт. Мисалы, *тегирмен-чи-лер-дики-н-де-ги-лер-дики-нен-би* же *тегирмен-чи-лер-дики-н-де-ги-лер-дики-нен-сиз-дер-би?* Бул эки “жасалма” сөздө “тегирменчилердин үйүнө келген коноктордун үйүнөнбү же тегирмечилердин үйүнө келген меймандардансыздарбы?” деген бүтүн бир сүйлөмдүк маанилер жатат. Мисалдардан көрүнүп тургандай, сөздөрдү канчалык көп созбойлу андагы үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзам бузулбайт, эки көлөмдүү түшүндүрүүчү сүйлөмдө тең “э” тыбышы менен “и” тыбышы катышкан жок.

Мисалдардан көрүнгөндөй, орус жана кыргыз тилдериндегидей англис тилинде морфемалык көп түрдүүлүк болбогону менен айрым сөздөргө бышык бекитилген кошумча суффикстер бар. Мисалы, *-gate* суффикси коррупция менен байланышкан саясий чыр-чатактарды билдирүү үчүн колдонулат: *Koreagate* – түштүк корейлыктардын АКШнын конгрессиндеги тымызын иштеринин ачыкка чыгышына байланышкан чыр-чатак; *Oijgate* – англиялык нефть компанияларынын укук тартибин бузушуна байланышкан жаңжал; *Scratongate* – Уотергейт жөнүндөгү кол жазмалардын уурдалышына байланышкан жагымсыз жагдайлар; *Lancegate* – бюджеттик башкармалыктын директору Б. Ленстин мыйзамсыз иштерине байланышкан чыр-чатак; *Billgate* – АКШнын президенти Джеймс Картердин бир тууганы Билл Картердин махинацияларынын чырлуу ачыкка чыгышы; *Irangate* – Р. Рейгандын администрациясынын Иранга курал сатышына байланышкан жаңжал ж.б.

3.7.4. Лексикалык деңгээл. Чет тилдеги сөз фонетикалык жана морфологиялык категориялар менен жабдылып сөздүк деңгээлге жеткенден кийин ал лексикалык жактан активдешет, анын семантикалык мааниси ачылат. Чет тилин жетишерлик деңгээлде мыкты билбеген адам ал тилде сүйлөөдө автоматтык түрдө керектүү сөздү издейт, анын алгылыктуу вариантын табууга аракет жасайт. Ошондуктан да мындай жарандар чет тилинде сүйлөөдө улам-улам токтоло калат.

Бир эле сөз башка тилге таптакыр башка мааниде которулуп калышы толук мүмкүн, буга *гусеничный трактор* деген сөздүн *каз тамандуу трактор* деп которулуп калышы мисал. Кээде айрым сөздөр тилдерде өз ара алмашып колдонулуп калышына байланышкан мисалдар бар. Мисалы, орус тилиндеги *быстро* сөзү Францияда *бистро* деп колдонулуп, *кафе* сөзүнүн маанисин билдирсе, француз тилиндеги *кафе* (бул сөз да “тез, ыкчам – быстро” деген маанини билдирет) сөзү Россияга гана эмес бүткүл КМШ мамлекеттерине кеңири жайылып кетти.

Айрым бир сөздөр башка тилден өздөштүрүлүп келүү менен бир аз болсо да түпкү маанисинен башкача маанини билдирип калышы мүмкүн. Мисалы, Россиядан барган окутуучу Вашингтондун чет жакасындагы бай адамдар жашоочу кооз, чоң жана көп кабаттуу үйлөрдү автобустун айдоочусуна көрсөтүп:

- *Who lives in those cottages?* – *ден сурайм.*
- *Where* - *ден айдоочу кайра сурайм.*
- *Over there.*
- *Where* - айдоочу түшүнбөй кайра сурады.

Алардын бири-бирин түшүнө албагандыгынын эч кандай таң калычтуу себеби жок. Орус тилинде *коттедж* сөзү “жаңы орустар” жашаган эки-үч кабаттуу үйлөрдү билдирсе, англис тилинде *cottage* сөзү жарды адамдардын начар үйлөрүн же айыл жерлериндеги дача тибиндеги чакан үйлөрдү билдирет. Айрым чет тилинен орус тили аркылуу бизге кирген сөздөр орус тилинин өзүндө унутулуп, бизде сакталып калган кызыктуу фактылар да бар.

3.7.5. Синтаксистик деңгээл. Эл аралык байланыштардагы синтаксистик деңгээлдеги жолтоолор болуп ар түрдүү тилдердеги сүйлөм курулушунун, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн жайланышуу тартибинин ар түрдүүлүгү эсептелет. Көп түшүнбөстүктөрдү, маалыматты чала кабыл алууну тилдердеги синтаксистик түзүмдөрдүн айырмалары, сөздөздөрдүн орун тартибинин асимметриялык кубулуштар жаратат.

3.8. Ички формалардын сырткы байланыштардагы бири-бирине туура келбеши. Тилдин ички формасы – рельефтүү, ойку-кайкы, ошол эле учурда так түшүнүүгө оңтойсуз татаал аспект, ал элдин руханий дүйнөсүн, улуттук-психологиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

Тилдин ички формасынын тилдик-улуттук спецификасы жаратуучу негизги көрсөткүчтөр:

1) Элдин тарыхый мурасы катары сакталып калган учкул сөздөр, макалдар, лакаптар жана фразеологизмдер, алардын кээ бирлеринин пайда

болуу себептери да белгисиз болуп калган: кыргызчада *кайда барсаң Мамайдын көрү, Шодокондун бүркүтүндөй жутунган, Шырдакбектин аялындай чоюлган, Чубактын кунундай чубалган* ж.б.у.с.; орусчада *Москва не сразу строилась, тюжела ты, шапка Мономаха, Мамаево побоище* ж.б. Булардын ар бири көлөмдүү чечмелөөлөрдү талап кылат.

2) Маданий жана этикалык-салттык баалуулуктар: *Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол, Асан кайгыдай боорукер, Атантайдай жоомарт, улук болсоң кичик бол* ж.б., орусча *выносишь сор из избы, перебиваться с хлева а квас, терпи, казак, атаманом будешь* ж.б.

3) Топонимдер, антропонимдер катышкан ономастикалык айкаштар: кыргызча *энеңди Үч-Коргондон көрөсүң, Алайдын жайлоосундай кеңири, Алыбек алына жараша* ж.б., орусча *ехать в Тулу со своим самоваром, как Волга впадает в Каспийское море, Демьянова уха* ж.б.

4) Улуттун менталитетине, психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, ишенимдерине тиешелүү айтымдар: кыргызча *бешенеге жазганын көрөбүз, тагдырга тан берүү, асмандан арпа жааса эшектин жеми алты кадак* ж.б., орусча *от судьбы не уйдешь, лбом стену не прошибешь, против рожна не попрешь* ж.б.

5) Эл ичинде кабыл алынган баалуу сапаттар жана мамилелер: кыргызча *Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч, өткөн ишке өкүнбө, битке өчөшүп көйнөгүңдү отко салба* ж.б., орусча *не имей сто рублей, а имей сто друзей, с милым рай и в шалаше* ж.б.

6) Адат, каада-салтка тиешелүү императивдер: кыргызча *шамда иш баштаба, аккан сууну булгаба, нандын күкүмүн тебелебе, түнү тырмагыңды алба, аскерге* ж.б., орусча *хлеб-соль, черая кошка перебежала через дорогу, через порог не здороваться* ж.б. Акыркы табу-императив кыргызча да *босогодо саламдашпайт* түрүндө берилет.

3.9. Вербалдык эмес коммуникациянын улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрү. МАКтагы вербалдык эмес коммуникациянын үлүшү, ар түрдүү маалыматтар боюнча, 65-93% ды түзөт. Биринин тилин бири түшүнбөгөн жаңсоо, мимика менен бири экинчисине кандайдыр бир маалыматты берген же жооп алган учурлары дүйнөлүк практикада арбын. Дүйнөдөгү тилдер өтө ар түрдүү болгону менен бардык адамдардын жылмаюусу, кубануу маанайында же капа болуусу, коркуп жаткандыгы, таң калуусу, жактырбоосу же жек көрүүсү, бет түзүлүшүнүн анын маанайын рефлекстик түрдө дароо билдире коюшу бирдей. Далай жыл мурда, тактап айтканда, 1871-жылы эле Ч. Дарвин бардык адамдар өздөрүнүн базалык эмоцияларын бирдей билдиришет деп жазган. Жалпы лингвист-психологдор да универсалдуу символдорду билдире турган жаңсоо, мимикалар дээрлик түрдө жок деп баса белгилешет.

Улуттук-психологиялык жана лингвистикалык жактан вербалдык эмес каражаттар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: 1) паралингвистикалык каражаттар; 2) “дененин тили”; 3) коммуникативдик сигналдар.

3.10. Коммуникативдик стратегиялар жана этикеттик нормалар. Алдыга коюлган максатка жетүү үчүн коммуникативдик стратегияны туура

тандап алуу – МАКтагы чечүүчү таасирлердин бири. Дипломатиялык коммуникацияны изилдөөгө алышкан Т.А. Колумбус жана Дж. Х. Вульф эл аралык сүйлөшүүлөрдөгү негизги натыйжа анын мазмуну менен бирге маалымат, сунуш берүүнүн тонуна, манерасына жана стилине да көп жагынан көз каранды деп белгилешкен.

Алдыңкы өнүккөн өлкөлөрдүн ишкер чөйрөсүндөгүлөр өз суроосуна жана сунушуна “ооба” же “жок” деген гана жоопту угууну каалашат. Бизде болсо *жок* десем көөнүнө кетет, капа болуп калбасын деп сыйпалатып “көрөбүз” деп башкаларды эки эсе ойго салуу менен аларды убарага сала бермейлер да жок эмес.

Чындыгында, чү деген жерден эле негизги маселелер тууралуу кеп баштап кетүү да оңой эмес, бирок да кеп тизмеги башталып кеткенден кийин анын андан ары ийгиликтуу уланып кете берери бышык. Негизги маселе - кептин багытын оң-тескери бурбай, маанисиз нерселерге убакытты жана да нервди коротпой, ой-тоону чаргытып отурбай аны туура багытты көздөй буруу. Чоң нерсе майдалардан башталган сыяктуу эле кеп учугу туура уланса, мамиле-катыш да натыйжалуу болоруна жана жыйынтыкталарына ишеним чон болот.

Америкалыктардын көз карашынан алып караганда, алардын “*Lets go to es*” маанисиз айтылган кеп эмес, терең алып караганда, келечекте дагы жолугушуп сүйлөшөбүз деген сыяктуу ачык айтылган ой болбосо да кандайдыр образдуу түрдө айтылган төмөнкүдөй маанилерди туюнтат: 1) келечекте дагы байланыш-катышка барууну каалоо сигналын билдирет; 2) жолугушууну тез эле уюштурууга даярдыкты, бул болсо бир топ жакын мамилени, бири-бирине болгон симпатияны; 3) ачык айтылбаса жана суралбаса да аңгемелешүүчүнүн өз ара мамилеге даярдыгын; 4) мамиле-катышты, өз ара мамилени андан ары улап кетүүгө даярдыкты чагылдырат.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Изилдөөнүн жүрүшүндө

1) МАКка тиешелүү адабияттарга талдоо жүргүзүлдү; аларды иликтеп, маалымат алмашууга зарыл проблемалар ачыкталды, буга байланыштуу түрдүү идеялар талкууланды;

2) МАКтын алкагында ага тиешелүү көз караштарга, концепцияларга сереп жүргүзүлдү;

3) МАКтын мазмунун түзгөн түшүнүктөргө, категорияларга, чен-өлчөмдөргө, принциптерге мүнөздөмө берилди; аларга кыргыз лингвомаданиятынын көз карашында талдоо жүргүзүлдү;

4) маданий аралык коммуникацияны натыйжалуу уюштуруу үчүн зарыл шарттар аныкталды: а) коммуникативдик интенциянын - маалыматты билдирүүгө жана кабыл алууга болгон каалоо, тараптардын жалпы кызыкчылыктарынын болушу; б) жат улуттук-психологиялык, социалдык жана башка өзгөчөлүктөрдү түшүнүү жана кабыл алуу; в) башка улуттук баалуулуктарга убактылуу болсо да аралашуу; г) жамааттык жана жекелик жүрүм-турумдарды ажырата билүү; д) стереотиптерди басып өтө билүү; е) жалпы вербалдык жана вербалдык эмес коддорду колдоно алуу; ж) улуттук

маданияттагы мамиле-катыш модификацияларын эл аралык коммуникацияларда чыгармачылык жана аң-сезимдүүлүк менен пайдалана алуу; з) коммуникативдик ар турдүү каражаттарга (тон, стиль, стратегия, кептик жанрлар, тематика ж.б.) ээ болуу жана аларды кырдаалга жараша туура колдонуу; и) дискурстун логикасын жана нормаларын сактоо; к) мамиленин баланстуулугун жана симметриялуулугун сактоо; л) этикеттик нормаларды сактай билүү; м) кептеги асимметрияны жоюу;

5) өсүп жаткан жаш муундардын эстутумунда толеранттуулук, сый-сыпат, урмат менен өз ара пикир алмашуу керектигин түшүнүүнү калыптандыруунун жол-жоболору каралды;

6) жекече жүрүм-турумду, баарлашууну дүйнөлүк пикир алмашуу салттарына, эрежелерине ылайык жүргүзүү зарылчылыгы, анын келечектеги жана маанилүүлүгү сыпаттоого алынды;

7) башка улуттардын өкүлдөрү менен баарлашууда эсепке алына турган эреже-талаптарга мүнөздөмө берилди;

8) улут, эл аралык коммуникацияда жаралуучу түрдүү түшүнбөстүктөрдү, лакуналарды, интерференцияларды, тоскоолдуктарды, жолтоолорду алдын алуу ыкмалары иштелип чыгып сунушталды;

9) МАКтагы англис, орус тилдеринин салмактуу кызматы белгиленди; англис тилинин Америка жана Британия варианттарынын эл аралык коммуникациядагы ролу кенен көрсөтүлүп, булардын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү кенен сыпаттоого алынды;

10) дүйнө элдеринин менталитетинде калыптанып жаткан универсалдык көрсөткүчтөрдүн жана сапаттардын түрлөрү мүнөздөөгө алынып, бул процесстин өнүгүүсүнө дүйнөлүк тилдердин кызматы ачыкталды; глобалдашуу шартында орток концепттердин жана концептосфералардын жаралыш мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынды;

11) МАК шартында этностук аң-сезимде ортоктош психологиялык, социалдык, маданий ж.б. сапаттардын калыптаныш жолдоруна сереп салынды;

12) МАК мейкиндигиндеги системалуулук - асистемалуулук, симметриялык - асимметриялык, бир тараптуу – көп тараптуу, бир багыттуу – көп багыттуу өзгөрүүлөрдүн жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү иликтенди;

13) МАКтагы жеке инсандын орду, кызматы, тилдик потенциалы, билимдери, жөндөмдөрү, такшалуулары тууралуу, булардын жашоодогу маанилүүлүгү тууралуу маалыматтар сыпатталды;

14) маалымат алмашуудагы вербалдык эмес каражаттардын функциялары, түрлөрү, улуттук жана улут аралык бөтөнчөлүктөрү көрсөтүлдү;

15) коммуникативдик стратегиялардын маани-маңызы, түрлөрү аныкталды; МАКтын катышуучуларынын максат-милдеттерине, аларга жетүү ык-методдоруна, айла-амалдарына, маалымат алмашуунун натыйжалуулугуна мүнөздөмө берилди;

16) МАКтын жоболору, көрсөткүчтөрү, түзүлүшү, материалдары кыргыз лингвомаданиятынын контекстинде кароого алынды; кыргыз

концептосферасынын кеңейишине, байышына коңшулаш элдердин, шериктеш этностордун жана глобалдуу маалыматтардын таасири сыпаттоого алынды.

12. Келечекте МАКтын теориясы дагы тереңделип, кеңейтилип изилденет. Анын практикалык кызматы Кыргыз Республикасынын, шериктеш өлкөлөрдүн мисалында талдоого алынат. Глобалдашуу доорундагы маалыматтардын жалпы адамзаттын ой тутумунда орток көз караштардын, дүйнө таанымдардын, жалпылоочу менталдуулуктун калыптануусуна жол ачуусу да өтө актуалдуу маселе боло алат. Жашоону макулдашып, көмөктөшүп, маалымат алмашып сактап калуу – адамзаттын ыйык милдети

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Сейитбекова С.С. Национально-культурная и эмоционально-оценочная семантика в сфере местоименных лексем / А.К. Зулпукарова, С.С. Сейитбекова // Вестник Исык-Кульского государственного ун-та. им. К. Тыныстанова. – Каракол, 1995. – С. 65-68.
2. Сейитбекова С.С. Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка / С.С. Сейитбекова, К. Зулпукаров, А.А. Калмурзаева // Сб.науч.труд факультета русской филологии Ошск.гос.ун-та. Выпуск 2. – Ош, 2010. – С. 7-18.
3. Сейитбекова С.С. Взаимодействие личности и культуры / Г.С. Байтикова, Т.Т. Дыйканбаева // Вестник кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2011. – №4(1). – С. 101-106.
4. Сейитбекова С.С. Способы выражения категории времени в разных лингвокультурах // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2017. - № 10. - С. 184-187. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32826627>
5. Сейитбекова С.С. Роль языка в межкультурной коммуникации // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2017. - № 10. - С. 178-180. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32826625>
6. Сейитбекова С.С. Этнолингвокультурная специфика этикетного приветствия в современном коммуникативном дискурсе // В сборнике: Современное языковое образование: инновации, проблемы, решения. материалы X международной научно-практической конференции. – Москва, 2019. - С. 257-262. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=40102224>
7. Сейитбекова С.С. Этнокультурная семантика фона фразеологических слов / С.С. Сейитбекова, В.К.Сабирова // Сборник материалов I Азиатского международного форума "Новые горизонты РКИ". Сборник материалов форума. Отв. редакторы С.М. Петрова, М.С. Соловьева. - Якутск, 2022. - С. 219-223. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48646638>
8. Сейитбекова С.С. Кыргыз жана англис тилдериндеги мезгил, убакыт категорияларынын чагылдырылышы // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. - 2022. -№ 3 (52). - С. 108-114. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50322928>
9. Сейитбекова С.С. On the problem of text classification as a cognitive speech structure / Sabiralieva Z.M., Seyitbekova S.S., Baytikova G.S. // International

- Journal of Humanities and Natural Sciences. 2022. № 12-4 (75). С. 178-183.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50147442>
10. Сейитбекова С.С. Метод новизны в системе коммуникативного обучения иноязычной культуре // Вестник Иссык-Кульского университета. - 2022. - № 52-1. - С. 262-268. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=60411260>
11. Сейитбекова С.С. Тил, маданият жана коммуникация // Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2022. - № 2. - С. 200-206. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48706713>
12. Сейитбекова С.С. Чет элдик маданиятты коммуникативдик окутуунун кырдаалдык методу / Сейитбекова С.С., Сабирова В.К. // Ключевые приоритеты теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию со дня рождения директора Центра лингвистических исследований, профессора ОшГУ Зулпукарова К.З. - Ош, 2022. - С. 319-325. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49330533>
13. Сейитбекова С.С. Эффективное использование правильных инструментов для передачи сообщений / Сейитбекова С.С. // Наука. Образование. Техника. – Ош, 2024. - № 2 (80). - С. 245-249. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=67895182>
14. Сейитбекова С.С. Лингвокультурологические подходы к межкультурной коммуникации / Кадырбекова П., Сейитбекова С., Сулайманкулова А. // Филологические науки. Научные доклады высшей школы. – Москва, 2024. - № S6. - С. 64-71. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=75082638>
15. Сейитбекова С.С. Англис тилинин америкалык вариантынын эл аралык мамилелердин каражаты катары колдонуу // Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2024. - № 3. - С. 138-144. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=72337918>
16. Сейитбекова С.С. Көп улуттуу мамлекетте социалдык топтордун күнүмдүк баарлашуусу // Илим. Билим. Техника. – Ош, 2024. - № 2 (80). - С. 249-252. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=67895183>
17. Сейитбекова С.С. Тилдик инсан маданияттар аралык коммуникацияда // Илим. Билим. Техника. Ош, 2024. - №3(81). – С. 127-133. ISSN: 1694-5220.
18. Сейитбекова С.С. Язык и межкультурная коммуникация // Актуальные проблемы международного сотрудничества между Европой и Центральной Азией в образовании, науке и экономике: традиция и современность. Материалы междун., междисциплинарной конференции Гумбольдт. – Бишкек, 2024. – С. 236-240. ISBN: 978-9967-11-7920-7
18. Сейитбекова С.С. Орус жана америкалык лингвомаданияттарга кыргызча менталдуулуктун негизинде салыштырма анализ // Илим. Билим. Техника. Ош, 2024.
19. Сейитбекова С.С. Кыргызстандын лингвомаданият мейкиндигиндеги пикир алмашуунун өзгөчөлүктөрү. – Бишкек, 2024. – 272 с.

Сейитбекова Сурмакан Сейитбековнанын 10.02.19 – тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргызстандын лингвоэтномаданият мейкиндигиндеги пикир алмашуунун өзгөчөлүктөрү» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *тил, маданият, коммуникация, маданий аралык коммуникация, лингвоэтномаданият, тилдик инсан, концептосфера, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, вербалдык коммуникация, вербалдык эмес коммуникация.*

Изилдөөнүн объектиси – МАКтын негизги түшүнүктөрү, алардын формалары, түрлөрү, колдонулуу чөйрөлөрү, базалык механизмдери, каражаттары жана катышуучулары, анын **предмети** – эл, улут, инсан аралык мамилелердеги түрдүү жагдай-шарттарда колдонулуп ишке ашырылып жаткан коммуникативдик эрежелер, талаптар.

Изилдөөнүн максаты – жарандык аң-сезимде маданият аралык заманбап пикир алмашууну камсыз кыла турган теориялык-практикалык компетенцияларды калыптандырып, өркүндөтө ала турган илимий-нормативдик маалыматтарды талдап баяндап берүү.

Изилдөө методдору катары эмпирикалык (жыйноо, каттоо, которуу ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, анализ ж.б.) методдор, процедуралар жана ыкмалар пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары: 1) пикир алмашуудагы улут аралык окшоштук-айырмачылык көрсөткүчтөрүнүн түрү, чеги, өлчөмдөрү аныкталды; 2) маданият аралык пикир алмашуу шартында улуттук концептосферадагы өзгөрүлүү, трансформациялануу жолдору көрсөтүлдү; 3) орустар менен америкалыктардын лингвомаданиятына кыргыз менталитетинин өңүтүндө сыпаттоо жүргүзүлдү; 4) лингвомаданиятка жана улут аралык пикир алмашууга психологиялык, социологиялык, этикалык-нравалык мүнөздөмө берилди; 5) пикир алмашуудагы тоскоолдуктарды, күтүлбөгөн кырдаалдардын, түшүнбөөчүлүктөрдү, «лакуналарды» болтурбоо жолдору көрсөтүлүп сунушталды; 6) маданият аралык баарлашуудагы вербалдык эмес каражаттардын кызматы жана улуттук бөтөнчөлүктөрү сыпатталды; 7) коммуникативдик стратегиялардын маани-маңызы көрсөтүлүп, сүйлөшүүчүлөрдүн максат-милдеттеринин айкындыгы, буларга жетишүү айла-амалдарынын негиздүүлүгү тастыкталды.

Колдонуу чөйрөсү. Иштин негизги жоболорун, идеяларын жана фактылык материалдарын республиканын ЖОЖдорунун филологиялык факультеттериндеги окуу процессинде, жалпы, салыштырма жана типологиялык тил илими боюнча курстарда, квалификациялык иштерди, магистрдик жана кандидаттык диссертацияларды жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сейитбековой Сурмакан Сейитбековны на тему «Особенности коммуникации в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана», представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.19 - теория языка

Ключевые слова: язык, культура, коммуникация, межкультурная коммуникация, лингвоэтнокультура, языковая личность, концептосфера, языковая картина мира, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация.

Объект исследования – основные понятия МК, ее формы, виды, сферы применения, базовые механизмы, средства и участники, **предмет** - коммуникативные правила, требования, которые применяются и реализуются в различных условиях межличностных, национальных, межличностных отношений.

Цель исследования - проанализировать и описать научно-нормативные данные, которые могут формировать и развивать теоретико-практические компетенции, которые могут обеспечить современный межкультурный обмен мнениями в гражданском сознании.

Методы исследования: эмпирические (сбор, регистрация, перевод и др) и теоретические (описание, сравнение, обобщение, анализ и др.).

Основные результаты исследования: 1) определены виды, границы, размеры показателей межнационального сходства и различия в обмене мнениями; 2) показаны пути изменения, трансформации национальной концептосферы в условиях межкультурного обмена мнениями; 3) проведено описание лингвомультикультурализма россиян и американцев с точки зрения кыргызского менталитета; 4) психологическое, социологическое и этико-нравственное воздействие на лингвокультуру и межкультурную коммуникацию; дана социологическая, этико-нравственная характеристика; 5) показаны барьеры в обмене мнениями, способы предотвращения непредвиденных ситуаций, недопонимания, «лакуны»; 6) описаны национальные особенности и достоинства невербальных средств межкультурного общения; 7) показана сущность коммуникативных стратегий, ясность целей и задач общения, обоснованность уловок для их достижения.

Область применения. Основные положения, идеи и фактический материал работы могут быть использованы в учебном процессе на филологических факультетах вузов республики, на курсах по общему, сравнительному и типологическому языкознанию, при написании квалификационных работ, магистерских и кандидатских диссертаций.

SUMMARY

of the dissertation of Seyitbekova Surmakan Seyitbekovna on the topic "Peculiarities of communication in the linguistic and ethno-cultural space of Kyrgyzstan", submitted for the degree of Doctor of Philology in the specialty 02/10/19 - theory of language

Keywords: language, culture, communication, intercultural communication, linguoethnoculture, linguistic personality, conceptual sphere, linguistic worldview, verbal communication, non-verbal communication.

The object of research is the basic concepts of MC, its forms, types, spheres of application, basic mechanisms, means and participants, **the subject** is communicative rules, requirements that are applied and implemented in various conditions of interpersonal, national, interpersonal relations.

The purpose of the study is to analyze and describe scientific and normative data that can form and develop theoretical and practical competencies that can ensure a modern intercultural exchange of views in the civic consciousness.

Research methods: empirical (collection, registration, translation, etc.) and theoretical (description, comparison, generalization, analysis, etc.).

The main results of the study: 1) the types, boundaries, and sizes of indicators of interethnic similarities and differences in the exchange of opinions are determined; 2) the ways of changing and transforming the national conceptual sphere in the context of intercultural exchange of opinions are shown; 3) the linguistic culturalism of Russians and Americans is described from the point of view of the Kyrgyz mentality; 4) the psychological, sociological, and ethical-moral impact on linguistic culture and intercultural communication; sociological, ethical and moral characteristics are given; 5) barriers to the exchange of opinions, ways to prevent unforeseen situations, misunderstandings, and "gaps" are shown; 6) national characteristics and advantages of nonverbal means of intercultural communication are described; 7) the essence of communication strategies, clarity of communication goals and objectives, and the validity of tricks to achieve them are shown.

The scope of application. The main provisions, ideas and factual material of the work can be used in the educational process at the philological faculties of universities of the republic, in courses on general, comparative and typological linguistics, when writing qualifying papers, master's and PhD theses.

